

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 108

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1543 від 09.05.2024 року.
Ідентифікатор медіа: R30-04418.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Класичний приватний університет
(вул. Університетська, буд. 70-6, м. Запоріжжя, 69002,
kpuinform@gmail.com, тел. +38 (061) 228-07-78).

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька,
французька, болгарська, румунська.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного
забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Клименко Олена Юріївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Стадник Альона Георгіївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Київ); **Туленков Микола Васильович**, доктор соціологічних наук, професор (Київ); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 26.11.2025 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (С5 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250–300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>Л. П. Зеленкевич, Г. Ю. Баршадська, В. В. Щербина</i> ПРОБЛЕМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ В ОТГ.....	8
<i>С. Л. Катаєв, Я. В. Зоська</i> ПОСТМОДЕРНА ЛЮДИНА В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	19
<i>Yu. V. Romanenko</i> ON EXOCULTURE AND EXOPOLITIES AS CRISIS FACTORS OF SOCIOGENESIS: TOWARDS THE FORMULATION OF THE PROBLEM.....	26

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>А. А. Бова, О. А. Беленок</i> ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ТА АДАПТАЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА ІММОБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ.....	39
<i>О. М. Кузьмук</i> СТІЙКІСТЬ «ЗНИЗУ»: РОЛЬ ЛОКАЛЬНИХ МЕРЕЖ ВЗАЄМОДОПОМОГИ У ПІДТРИМЦІ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ.....	65
<i>В. І. Лукашева, О. С. Зубченко</i> ПІДЛІТКОВА АГРЕСІЯ У ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	77
<i>Ю. В. Мосаєв</i> СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧОЛОВІЧОЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ФУНКЦІЇ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	90

<i>О. Ф. Стаднік, О. Ф. Ванюшина</i>	
ГЕНДЕРНІ ДИСПОЗИЦІЇ МАСКУЛІННОСТІ ТА МЕДІЙНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОГО ТИСКУ НА ЧОЛОВІКІВ У ВОЄННИЙ ЧАС.....	98
<i>Л. М. Хижняк, К. В. Біленко</i>	
КІБЕРБУЛІНГ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ У МЕДІАКОМУНІКАЦІЯХ....	110
<i>Ф. С. Хрустальов</i>	
МІСЦЕ ВПО В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	119

CONTENTS

CURRENT PROBLEMS OF SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Zelenkevych L. P., Barshadska G. U., Shcherbyna V. V.

PROBLEMS OF LEGITIMIZATION OF POWER IN UTC.....18

Kataev S. L., Zoska Ya. V.

POSTMODERN PERSON IN THE SOCIAL ENVIRONMENT
OF TRADITIONAL SOCIETY..... 25

Romanenko Yu. V.

ON EXOCULTURE AND EXOPOLITIES AS CRISIS
FACTORS OF SOCIOGENESIS: TOWARDS
THE FORMULATION OF THE PROBLEM.....37

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Bova A. A., Bieliienok O. A.

RESILIENCE AND ADAPTATION IN WARTIME:
THE RESOURCE POTENTIAL OF INTERNALLY
DISPLACED PERSONS AND THE IMMOBILE POPULATION....63

Kuzmuk O. M.

«BOTTOM-UP» RESILIENCE: THE ROLE OF LOCAL MUTUAL
AID NETWORKS IN MAINTAINING SOCIAL COHESION
DURING THE FULL-SCALE INVASION.....75

Lukasheva V. I., Zubchenko O. S.

ADOLESCENT AGGRESSION IN A FRONT-LINE CITY:
A SOCIOLOGICAL ASPECT..... 88

Mosaiev Yu. V.

SOCIAL PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION
OF MALE REPRODUCTIVE FUNCTION
IN POST-INDUSTRIAL SOCIETY.....97

<i>Stadnik O. F., Vanyushyna O. F.</i>	
GENDER DISPOSITIONS OF MASCULINITY AND MEDIA MECHANISMS OF SOCIAL PRESSURE ON MEN DURING WARTIME.....	108
<i>Khyzhniak L. N., Bilenko K. V.</i>	
CYBERBULLYING IN THE COMMUNICATIVE SPACE: FEATURES OF PRESENTATION IN MEDIA COMMUNICATIONS.....	118
<i>Khrustaliyov F. S.</i>	
THE PLACE OF IDPS IN THE SOCIAL STRUCTURE OF UKRAINIAN SOCIETY.....	127

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.334.55

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.1>

Л. П. ЗЕЛЕНКЕВИЧ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

Г. Ю. БАРШАДСЬКА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

В. В. ЩЕРБИНА

доктор соціологічних наук,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

ПРОБЛЕМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ В ОТГ

В статті відзначається, що одним із напрямків масштабних перетворень, що відбувалися в Україні напередодні війни, є децентралізація, сутність якої полягає у перерозподілі частини владних повноважень у напрямку збільшення впливу регіонів на процес прийняття рішень на місцевому рівні та створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Розглядаються проблеми легітимациї влади в ОТГ. Наголошено, що децентралізація впливає не тільки на економічні процеси, а також на соціальні і соціокультурні, що потребує ретельного вивчення в рамках різних наук, зокрема соціології. Соціологічне забезпечення реформи полягає у виявленні соціокультурних та соціальних проблем децентралізації, що сприяють або перешкоджають здійсненню реформ. На ґрунті соціологічного дослідження виявляється соціальна база влади в ОТГ та фактори, що сприяють або перешкоджають визнанню легітимним голови ОТГ. Зазначено, що соціальними групами, члени яких частіше визнають легітимність голови, є: фермери, працівники розумової праці, заможна частина громади, люди зрілого віку (45-60) років, жінки, більш освічені та інформовані члени громади. Люди, що не визнають легітимність голови, частіше віддають перевагу державній владі поза громадою та нелегітимним суб'єктам влади (аграрним бізнесменам та тіншовим структурам).

На визнання легітимності голови ОТГ впливає матеріальне становище в селі, статус села (головне воно чи неголовне), загальнопозитивні або негативні настрої частини членів громади по відношенню до створення ОТГ, ступень ідентифікації себе з громадою ОТГ, впевненість, що об'єднання відбулось добровільно. Визнання легітимності голови громади залежить від результатів об'єднання. Серед тих, хто визнає легітимність голови громади у два рази більше тих, хто особисто на собі відчули позитивні зміни після створення ОТГ, ніж серед тих, хто особисто на собі не відчули позитивні зміни.

***Ключові слова:** громада, децентралізація, об'єднанні територіальні громади, влада в громаді, легітимація влади, громадська думка, селяни, соціологічне дослідження.*

Постановка проблеми. Одним із напрямків масштабних перетворень, що відбулися в Україні напередодні війни, є децентралізація, сутність якої полягає у перерозподілі частини владних повноважень у напрямку збільшення впливу регіонів на процес прийняття рішень на місцевому рівні. Делегування повноважень здійснювалось на всіх рівнях державного управління. Первинним рівнем децентралізації є збільшення повноважень у формуванні бюджету та прийнятті рішень на рівні сільської громади.

Під час війни така децентралізація сприяла мобілізації ресурсів для виживання громад та створення опору загарбнику.

Згідно з задумом архітекторів реформ децентралізації забезпечення реальної самоврядності з дотриманням субсидіарної, наявності ресурсів для забезпечення діяльності громади, надасть нових стимулів для активізації громадян, розкриття ініціативи та творчості в пошуку та реалізації ресурсів, що були приховані при надмірній централізації.

У процесі децентралізації на селі відбувається укрупнення суб'єктів прийняття рішень і владних повноважень. Відносно невеликі сільські громади об'єднуються, та створюються нові більш великі об'єднанні територіальні громади (ОТГ). Об'єднання відбувається з метою сконцентрування ресурсів для більш ефективного вирішення економічних та соціальних завдань.

Децентралізація впливає не тільки на економічні процеси, а також на соціальні і соціокультурні, що потребує ретельного вивчення в рамках різних наук, зокрема соціології.

Соціологічне забезпечення реформи полягає у виявленні соціокультурних та соціальних проблем децентралізації, що сприяють або перешкоджають здійсненню реформ.

В цьому плані актуальним є соціологічне дослідження соціальних аспектів реформи децентралізації, що вклучає також питання соціокультурного характеру. Створення ОТГ обумовило появу нової для селян гілки влади, керівництво об'єднаної громади. Ефективність діяльності керівництва ОТГ залежить не тільки від об'єктивних обставин, юридичних норм, якості керівництва, а також від суб'єктивних факторів соціокультурного характеру. Зокрема, проблемою є суб'єктивне сприйняття

нової влади селянами, що впливає на керованість колективом громади. Має значення також ступень підтримки влади представниками різних соціальних груп села, на які соціальні групи може спиратися влада громади.

Завдання статті є виявлення соціальної бази влади в ОТГ, суб'єктивного сприйняття легітимності влади в ОТГ членами громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика статті відноситься до аграрної соціології або соціології села. Цією проблемою в Україні займається відносно невелика група дослідників, зокрема: І. Прокопа, О. Максим'юк, В. Чігрін, Л.Шепотько, А. Шатохін [1] та ін. Окремі наукові статті з соціології села на підставі досліджень опублікували С. Катаєв, Л. Зеленкевич, Ф. Хрустальов, А. Ашурбеков [2] та ін.

Виклад основного матеріалу. Проблематизація легітимності влади в ОТГ викликана необхідністю відповідей на питання: Хто фактично є носієм влади в громаді? Хто ті представники владних структур, що володіють реальними владними повноваженнями? Яка соціальна база цієї влади, які саме групи селян більше підтримують владу громади?

Влада тримається не тільки на юридичних засадах, а також і на соціальній підтримці членів громади. Люди не завжди визнають легітимність законної влади, вони можуть вважати, що насправді влада належить іншим суб'єктам, або вона залежить від них. Люди часто не зважають на юридичні норми і керуються своєю уявою щодо легітимності влади.

Доречність цих запитань та положень виявляється в результаті аналізу даних соціологічних досліджень.

У цій роботі використані результати вторинного аналізу даних емпіричного дослідження соціальних проблем сільських громад, проведеного Л. Зеленкевич. Опитування жителів сіл Запорізької області було здійснене у 2019 р. Опитано 778 осіб. Вибірка випадкова, репрезентативна для дорослого населення сільської місцевості, контрольована за статтю.

Серед низки запитань анкети соціологічного дослідження респондентам було запропоновано обрати з переліку з 9 владних інституцій ОТГ, 4 найбільш впливові. Перелік містив наступні суб'єкти влади: 1. Голова ОТГ, 2. Власники великих господарських організацій на території громади, представники аграрного бізнесу, 3. Старости, 4. Депутати ОТГ, 5. Виконком ОТГ, 6. Жителі громади, 7. Невідомі особи, тіньові структури (мафія), 8. Районна влада, 9. Міська влада. Під міською владою мається на увазі не мер міста та інші міські структури влади, а Голова облдержадміністрації, обласна Рада та інші обласні владні інституції, влада яких поширюється і на сільську місцевість. Сукупність цих інституцій розташовується в обласному центрі, в місті, тому вважається селянами як «міська влада».

Наявність в переліку нелегітимних суб'єктів влади: аграрних бізнесменів та тіньових структур обумовлена попередніми результатами

проблемно-пошукового етапу дослідження, де виявилось можлива наявність цих суб'єктів.

Відповідне запитання було сформульовано наступним чином: «Кому належить влада у громаді? Хто понад усе впливає на ухвалення рішень в ОТГ?».

В результаті опитування виявилось, що в уяві членів громади найбільш впливовим суб'єктом влади в ОТГ є голова ОТГ (60%).

Розглянемо на чию підтримку, на які соціальні групи може розраховувати голова ОТГ.

Вважають голову ОТГ найвпливовішим в громаді з більшою ймовірністю фермери (78,6%). На другому місці – працівники розумової праці, сільська інтелігенція. Серед них визнають голову легітимним 66,9% осіб. Механізатори та працівники ручної праці визнають легітимність голови менше, ніж в цілому по вибірці (відповідно 56% та 54%)

Менше всіх (40,8%) підтримують голову пенсіонери.

Менше, ніж в середньому по вибірці, визнають легітимність голови найстарші в селі люди (св.60 років) і самі молодші (до 29 років) члени громади. Найбільше визнають легітимність влади в громаді люди зрілого віку (45-59 років).

Легітимність безпосередньо пов'язана з довірою. Чим вище довіра до голови ОТГ, тим вище рівень визнання його легітимності. Це підтверджують емпіричні дані.

Серед фермерів довіряють голові 50,0%, а серед працівників фізичної праці 13%, серед механізаторів – 28,6%. Відповідно визнають легітимність голови ОТГ вище за всіх фермери (78,6%). Нижче за фермерів визнають легітимність голови працівники фізичної праці та механізатори (54% та 56%).

Серед самих заможних найвища довіра голові ОТГ (60%) та високе визнання легітимності голови (67,6%). Тоді як серед членів громаді з самим низьким матеріальним статком найнижча довіра до голови (21,3%) та менше за всіх тих, хто визнає владу голови (57,4%).

Загалом, серед тих, хто визнає легітимність голови, 37,8% відповіли позитивно на питання про довіру йому, а серед тих, хто не визнає легітимності голови, лише 15,5% довіряє голові, тобто в два з половиною рази менше. Майже половина (43,3%) мало довіряють голові серед тих, хто не визнає його лідерства. А серед тих, хто визнає його лідерство, 26% не надто довіряє голові. І ще серед цієї категорії членів громади 36,3% ухилилися від прямої відповіді, зазначивши пункт «важко сказати».

Навіть ці дані можуть виглядати нелогічними. Як можна довіряти людині, легітимність якій не визнається? Але треба нагадати, що легітимність ми інтерпретуємо з відповіді на запитання, хто в більшій мірі впливає на прийняття рішень в громаді, кому належить влада в громаді. Довіра і легітимність пов'язані між собою, але не абсолютно, а частково.

В принципі, можливо таке положення, коли людина визнає легітимність голови, але вважає, то він знаходиться під впливом інших

суб'єктів влади, наприклад, районної або міської. Якщо людина, яка за законом стоїть на чолі ОТГ, але в уяві частини членів громади не є головною фактично, то це може бути мотивом відмови в визнанні її легітимності. Деякі члени громади довіряють голові, хоча і не вважають його головним. Можна звернути увагу, що далеко не всі повністю довіряють голові, хоча і визнають його першість в громаді. Але це вже питання про оцінку особистих якостей лідера, а не про визнання його лідерства.

Цікаво, що ті, хто не визнають голову ОТГ, лише небагато більше довіряють старості свого села (20,5% в порівнянні з 15,% для голови ОТГ). Вони також мало довіряють старості, як і голові ОТГ. А ось ті, хто визнають легітимність голови ОТГ, в рівній мірі довіряють і старості свого села. (38,8% для старости села і 37,8% для голови ОТГ). Тобто певною мірою справа не в особистості голови ОТГ або старости, а в загальному негативному настрої частини членів громади і по відношенню до створення ОТГ, і до керівництва як ОТГ, так і свого села. Така негативістська установка породжує упередження до будь-яких реформаторських перетворень. Можна охарактеризувати подібну позицію частини селян як відчуження, як мовчазний протест проти всього, що породжене новими часами з їх руйнуванням колгоспів, зміною історичної пам'яті, політичними конфліктами. Це характерно для тих селян, що зайняті повсякденною важкою ручною працею, мають освіту не вище середньої, матеріально малозабезпечені і у віці старше 60 років.

Ціннісний профіль особистості прихильників голови і неприхильників голови практично ідентичний. Є невеликі відмінності в оцінці нематеріальних цінностей (свобода слова, участь у прийнятті рішень, чесні вибори) у прихильників і неприхильників голови. Це говорить про те, що серед цих двох категорій є люди з високою соціальною суб'єктивністю, але серед прихильників голови таких все ж трохи більше. Також майже однаково за рангом прихильники і неприхильники голови оцінюють для собі моральні, соціальні та матеріальні цінності (релігійність, сім'я, власність на землю, курс долару, матеріальний достаток).

Члени громади, які не визнають легітимність голови ОТГ значно частіше, ніж ті, хто визнає владу голови ОТГ, відзначають в якості осіб, яким належить влада в громаді, нелегітимних суб'єктів влади (тіньові структури та аграрні бізнесмени).

Значно частіше не визнають легітимність голови ОТГ жителі не головних сіл, ніж жителі головного села ОТГ.

Люди з традиційним складом ментальності ще не готові визнати голову ОТГ своєю владою, а, як і раніше, вважають, що голова залежить від районної влади.

Голову більше підтримують заможні люди (67,6%). Вочевидь голова та заможна частина громади взаємозалежні. Складно домогтися гарного матеріального становища на селі без підтримки влади. Не можна звичайно виключати і позитивних аспектів цього явища, так як більш заможні люди мають більшу соціальну суб'єктивність, економічні

можливості, політичний вплив. Тож з цієї причини вони вважають, що легітимна влада повинна підтримуватися соціальним оточенням.

Більша освіченість та інформованість членів громади сприяє підвищенню легітимності влади. Так, серед тих, хто визнає легітимність голови 74% користуються Інтернетом, а серед тих, хто не визнає легітимність голови користувачів Інтернету помітно менше – 65%.

Велика різниця в підтримці голови за критерієм рівня ідентифікації з ОТГ. Серед тих, хто визнає легітимність голови 33,7% осіб вважають себе членами ОТГ, а серед противників голови лише 12,8% осіб ототожнюють себе з ОТГ, тобто в два з половиною рази менше.

Серед тих, для кого належність до громади свого села важливіше, ніж до громади ОТГ, значно менше прихильників голови ОТГ (25,1%), тоді як противників майже в два рази більше (43,5%). Природно, якщо для людини приналежність до ОТГ має невелике значення, то він буде нехтувати головою, а віддавати перевагу адміністративній владі району та міста, вважаючи їх реальною владою.

Рівень ідентифікації має емоційну складову. Ті, хто не вважає себе членом громади ОТГ негативно ставиться до головного села громади, де розташоване керівництво і від куди більшість голів ОТГ. (80% голів ОТГ – це колишні голови сільради головного села ОТГ).

Суттєве значення в питаннях довіри до влади є ставлення до створення ОТГ. Існує значні відмінності у визнанні легітимності голови ОТГ серед тих, хто позитивно і негативно відноситься до створення ОТГ. Так, серед тих, хто визнає легітимність голови ОТГ у 35% склалося позитивне ставлення до створення ОТГ, і лише 18,6% респондентів позитивно сприймають ОТГ серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ. При середній по вибірці 28,2% позитивного ставлення до створення ОТГ. І дзеркальні дані про зв'язок негативного ставлення до ОТГ і визнання легітимності голови ОТГ: серед тих, хто визнає легітимність голови ОТГ 21,3% негативно ставляться до створення ОТГ, а серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ – 33,6% ставляться негативно до створення ОТГ, тобто істотно більше.

Тут можлива взаємна детермінація. Негативне ставлення до ОТГ породжує відмову від визнання легітимності голови ОТГ. І навпаки, не бажання визнавати голову ОТГ найбільш впливовою особою в громаді породжує негативне ставлення до створення ОТГ. І хоча ця риса властива приблизно чверті членів громади, вона може вплинути на ефективність управління ОТГ зниженням керованості колективом.

Серед тих, хто визнає владу голови 11,5% вважають, що «Громада села добровільно погодилася на об'єднання в ОТГ?». А серед тих, хто не визнає владу голови 24,9%, вважає, що об'єднання відбулося недобровільно, тобто в два рази більше. У цьому може полягати причина відмови визнати легітимність голови. Якщо людина вважає, що об'єднання відбулося всупереч волі жителів села, то голова новоствореного об'єднання сприймається як нелегітимний. Хоча Закон [3] передбачає

обов'язкову добровільність об'єднання, частина людей не впевнена, що це було дійсно добровільно.

В якійсь мірі визнання легітимності залежить від результатів об'єднання. Дійсно, серед тих, хто визнає легітимність голови громади 46,9% особисто на собі відчули позитивні зміни після створення ОТГ, тоді як серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ, особисто на собі відчули позитивні зміни в два рази менше респондентів (23,7%). Ці дані отримані при аналізі відповідей респондентів на запитання: «*Чи відчули особисто на собі позитивні зміни у вашому селі після утворення ОТГ?*».

Відмова від визнання легітимності голови ОТГ частіше поширена серед селян, які проживають не в головному селі ОТГ. Жителі головного села ОТГ значно частіше визнають голову ОТГ, так як в більшості (80%) випадків це їх колишній голова сільської ради. Серед тих, хто визнає легітимність голови ОТГ, жителів головного села 56,5%, а серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ жителів головного села в два рази менше (26,5%). Серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ переважна більшість (73,5%) жителі інших сіл. Така велика розбіжність не тільки тому, що жителів інших сіл просто більше, ніж жителів головного села, а й загальною тенденцією відмовляти в легітимності голові ОТГ жителями інших сіл.

Існує також загальна тенденція, що члени громади, які відмовляють в легітимності голові ОТГ, частіше, ніж ті, хто визнає владу голови ОТГ, відзначають в якості осіб, яким належить влада в громаді, нелегітимних суб'єктів влади (див. Табл. 1)

Як видно з таблиці, нелегітимні суб'єкти влади в громаді (невідомі особи, тіньові структури (мафія), власники великих господарських організацій на території громади, представник аграрного бізнесу) поставлені тими, хто визнає владу голови ОТГ, на останні (8 і 9) місця списку (їх значення визнає лише 10% цієї категорії членів громади). А ті, хто не визнає владу голови ОТГ, поставили цих нелегітимних суб'єктів влади на 3 та 4 місця, причому віддали їм перевагу майже третина (27% і 28%) даної категорії членів громади. Найвпливовішою інстанцією в громаді ці люди вважають навіть не районну, а міську владу. На друге місце вони поставили своїх власних представників – депутатів ОТГ. Причому дистанція визнання легітимних і нелегітимних суб'єктів влади в громаді невелика: всього 1-3 процентних пункти. Тобто в уяві осіб, які не визнають владу голови ОТГ, значимість легітимних суб'єктів (міської влади і депутатів) майже така ж, як і нелегітимних суб'єктів (тіньових структур і аграрних бізнесменів). До п'ятірки найбільш значущих суб'єктів влади в громаді люди, які визнають владу голови, включили виключно легітимні інституції, а ті, хто не визнає владу голови ОТГ, включили тільки одну інституцію (депутати ОТГ), яка власне входить в ОТГ, а всі решта 4 позиції віддали суб'єктам зовнішнього впливу. Нагадаємо, що члени громади ОТГ, які відмовляють у легітимності голові ОТГ, складають в даній вибірці 40%, тобто досить значну частину громади.

Таблиця 1

**Суб'єкти влади в громаді в уяві тих, хто визнає і не визнає
легітимність голови ОТГ (в% від числа осіб, які визнають
або не визнають легітимність голови ОТГ)**

Кому належить влада у громаді? Хто понад усе впливає на ухвалення рішень в ОТГ?	Серед тих, хто визнає владу голови ОТГ %	Серед тих, хто НЕ визнає владу голови ОТГ (місце в ієрархії і%)
1. Голова ОТГ	100%	-
2. Депутати ОТГ	48,9%	2. 29,8%
3. Виконком ОТГ	25,0%	8. 2,7%
4. Міська влада	20,8%	1. 30,3%
5. Районна влада	18,9%	5. 16,0%
6. Старости	14,8%	7. 4,3%
7. Жителі громади	14,4%	6. 10,6%
8. Невідомі особи, тіньові структури (мафія)	9,8%	4. 27,1%
9. Власники великих господарських організацій на території громади, представники аграрного бізнесу	9,5%	3. 28,2%

Визнання легітимності голови тісно пов'язане з оцінкою конкретних змін в життєдіяльності та інфраструктурі громади. Ті, хто визнає легітимність голови громади краще оцінюють зміни в громаді в результаті реформ, ніж ті, хто не визнає владу голови.

Так, вважають, що покращився стан доріг серед тих, хто визнає легітимність голови ОТГ (далі для стислості прихильники голови), 32,2%, то серед тих, хто не визнає легітимність голови ОТГ (далі для стислості неприхильники голови) вважають, що покращився стан доріг лише 12,8%, тобто в два з половиною рази менше. Здається, якщо стан доріг суттєво покращиться, то легітимність голови повинна підвищитися. Така логіка значима і для інших компонентів способу життя членів громади. Так, серед прихильників голови майже половина (47,3%) вважають, що покращився стан освітлення, а серед неприхильників голови так вважає лише 18,6%, що в 2,5 рази менше. Слід врахувати, що обидві точки зору оцінюють одні і ті ж об'єкти. Однак щось заважає оцінювати зміни в селі однаково: частина жителів оцінює поліпшення в два з половиною рази вище, ніж інша частина. Можна припустити про наявність розділеної спільноти в громаді. Явно існує латентний конфлікт в середині громади між тими, хто підтримує і не підтримує зміни, що відбуваються в селі, в зміні структури влади і територіальному поділі.

В якійсь мірі це обумовлено і відмінностями в матеріальному становищі громади та окремих її членів. Так, серед прихильників голови 16,4% вважають, що матеріальне становище їх села покращилось після об'єднання, а серед неприхильників голови так вважають в два рази менше респондентів (8,5%). Чим краще матеріальне становище в селі, тим більше людей визнають легітимність голови ОТГ.

Особливо велика різниця в оцінці зміни особистих доходів. Серед прихильників голови чверть (25,5%) вважає, що їх особисті доходи виросли після створення ОТГ, а серед неприхильників голови так вважає лише 8,5%, що в три рази менше в порівнянні з думкою прихильників голови. Так само майже в три рази відрізняються оцінки зміни соціальних аспектів. Серед прихильників голови 32,2% відзначили поліпшення умови для освіти, а серед неприхильників голови так вважає лише 12,2%. Схожі відмінності в оцінці виробничих факторів. Серед прихильників голови 24,4% вважає, що покращилось виробництво продукції, а серед неприхильників голови так вважає 6,9%, тобто різниця більш ніж в три рази.

Цікаво, що ціннісний профіль особистості прихильників голови і неприхильників голови практично ідентичний. Відповідно до гіпотези, значимість нематеріальних цінностей у прихильників голови повинна бути вище, ніж у неприхильників голови. Але ця гіпотеза підтвердилася незначно, щоб вважати, що це різні за ціннісними орієнтаціями люди. Так, серед прихильників голови значення для себе *«Участі в ухваленні рішень на рівні громади»* відзначили 39,2%, а серед неприхильників голови лише небагато менше – 37,3%. Однаково зовсім не має значення ця цінність серед прихильників і неприхильників голови – 11,4%. Приблизно такі ж співвідношення в оцінці значення *«свободи слова»*. Для прихильників голови і неприхильників голови ця цінність має значення відповідно для 42,8% і 38,2%, та не має значення однаково для 9,7% і 9,8%. За іншою важливою нематеріальною цінністю – *«Чесні вибори»* знову-таки різниця незначна. Має значення ця цінність для 47,9% прихильників голови і для 38,0% неприхильників голови. А не має значення відповідно – 3,4% і 4,8%. Як бачимо, хоч невеликі відмінності, але все ж є в оцінці нематеріальних цінностей прихильників голови і неприхильників голови. Це говорить про те, що серед цих двох категорій є люди з високою соціальною суб'єктністю, але серед прихильників голови таких все ж трохи більше.

Ідентичні дані і при оцінці моральних сторін особистості. Так, значимість релігії для себе однаково оцінили прихильники і неприхильники голови – 42,4% і 42,2%. Однаково не вважають для себе важливими релігійні цінності серед прихильників і неприхильників голови – 15,9% і 17,1%.

Незначна різниця і при оцінці значимості інших життєвих, матеріальних і соціальних факторів: цінності *«Сім'ї, дітей»* (89% і 80,3%); *«Здоров'я»* (79,1% і 87,8%); *«Матеріального достатку»* (73,9% і

81, 9%); «Власності на землю» (61,4% і 70,7%); курсу долару (32,3% і 33,3%); «Припинення бойових дій на сході країни» (76,5% і 69,1%).

Висновки. Соціальною базою голови ОТГ, тобто соціальні групи, члени яких частіше визнають легітимність голови, є: фермери, працівники розумової праці, заможна частина громади, люди зрілого віку (45-60) років. Жінки частіше за чоловіків визнають легітимність голови.

Більша освіченість та інформованість членів громади сприяє підвищенню легітимності влади.

Має значення статус села: мешканці неголовних сіл значно частіше не визнають легітимність голови ОТГ, ніж мешканці головного села.

Люди, що не визнають легітимність голови, частіше віддають перевагу державній владі поза громадою та нелегітимним суб'єктам влади (аграрним бізнесменам та тіншовим структурам).

Визнання легітимності голови тісно пов'язане з оцінкою конкретних змін в життєдіяльності та інфраструктурі громади. Чим краще матеріальне становище в селі, тим більше людей визнають легітимність голови ОТГ.

При оцінці легітимності голови певною мірою справа не в особистості голови ОТГ, а в загальному негативному настрої частини членів громади по відношенню до створення ОТГ. Така негативістська установка породжує упередження до будь-яких реформаторських перетворень. Можна охарактеризувати подібну позицію частини селян як відчуження від нової соціальної реальності.

За ціннісним профілем прихильники та неприхильники голови майже однакові. Лише в невеликому ступені у прихильників голови вище значення постматеріальних цінностей. Однак люди з традиціоналістською ментальністю частіше відмовляють в легітимності голови громади.

Люди, що підтримують створення ОТГ у більшому ступені ідентифікують себе з громадою ОТГ, значно частіше визнають легітимність голови, ніж люди, що негативно ставляться до створення ОТГ і не вважають себе членами ОТГ. Мешканці неголовних сіл ОТГ значно частіше не визнають легітимність голови, ніж мешканці головного села.

На рівень легітимності значно впливає впевненість, що об'єднання відбулось добровільно.

Список використаної літератури

1. Шатохін А. М. Ціннісні пріоритети сільського соціуму. Соціальний розвиток сільських регіонів: колективна монографія. Вип. 3 / За ред. А. М. Шатохіна, М. В. Костюк. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С.10-16. 236.
2. Хрустальов Ф.С., Ашурбеков А. Соціологічний супровід процесів децентралізації // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2018. Випуск 78. С.131-138.
3. Про добровільне об'єднання територіальних громад: закон України від 05.02.2015 р. № № 157-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. №13. Ст.91.

Zelenkevych L. P., Barshadska G. U., Shcherbyna V. V. Problems of Legitimization of Power in UTC

The article notes that one of the directions of large-scale transformations that took place in Ukraine on the eve of the war is decentralization, the essence of which is to redistribute part of the powers of government in the direction of increasing the influence of regions on the decision-making process at the local level and the creation of united territorial communities (UTC). The problems of legitimization of power in UTC are considered. It is emphasized that decentralization affects not only economic processes, but also social and socio-cultural ones, which requires careful study within the framework of various sciences, in particular sociology. The sociological support of the reform consists in identifying socio-cultural and social problems of decentralization that contribute to or hinder the implementation of reforms. On the basis of sociological research, the social base of power in the UTC and factors that contribute to or hinder the recognition of the UTC head as legitimate are revealed. It is noted that the social groups whose members more often recognize the legitimacy of the head are: farmers, workers in intellectual labor, the wealthy part of the community, people of mature age (45-60), women, more educated and informed community members. People who do not recognize the legitimacy of the head more often prefer state authorities outside the community and illegitimate power entities (agrarian businessmen and shadow structures). The recognition of the legitimacy of the UTC head is influenced by the financial situation in the village, the status of the village (whether it is the main one or not), the general positive or negative mood of some community members towards the creation of the UTC, the degree of identification with the UTC community, and the confidence that the unification took place voluntarily. Recognition of the legitimacy of the community head depends on the results of the association. Among those who recognize the legitimacy of the community head, there are twice as many who personally experienced positive changes after the creation of the UTC as among those who did not personally experience positive changes.

Key words: *community, decentralization, united territorial communities, power in the community, legitimization of power, public opinion, peasants, sociological research.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316.735

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.2>

С. Л. КАТАЄВ

доктор соціологічних наук, професор
Класичний приватний університет

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ПОСТМОДЕРНА ЛЮДИНА В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті наголошується, що Українське суспільство, с точки зору свого цивілізаційного статусу, є комбінованим, тобто поєднує в собі риси традиційного, модерного та постмодерного типів цивілізації. Відповідно до кожного з цих типів існують соціокультурні типи особистостей. Виходячи з цього, в суспільстві існують проблеми взаємодії певного типу особистості з несумісним для цього типу цивілізаційним компонентом. В статті розглядається одна з цих проблем, а саме співіснування постмодерного типу особистості в середовищі традиційної складової суспільства. Під час війни ця проблема загострюється через те, що, з одного боку, війна посилює традиціоналізм суспільства, а з іншого боку, війна інтенсифікує постмодерністські риси через цифровізацію війни, посилення інформаційно-цифрового простору суспільства. Зазначена проблема полягає в тому, що війна вимагає від особистості посилення традиційного компоненту свідомості, що не відповідає внутрішнім особливостям постмодерної ментальності. Особливо загострюється ця проблема у контексті взаємодії постмодерної особистості – мобільної, гнучкої, індивідуалістичної – з традиційним суспільством, де переважають колективні цінності, сталі соціальні ролі та моральні зобов'язання. Традиційне суспільство базується на сталій ієрархії, родинній солідарності, колективістських цінностях, чітко розмежованих ролях і зобов'язаннях. У такому середовищі індивід очікується як частина громади, а не як автономний суб'єкт. Це створює підґрунтя для конфлікту, коли постмодерна особа потрапляє в контекст традиційних норм. Розглядаються кейси, що конкретно відображають особливості соціокультурного конфлікту постмодерної особистості та традиційного середовища.

Стверджується, що постмодерна людина в умовах традиційного суспільства не лише конфліктує з ним, але й сприяє його трансформації, стає індикатором соціальної гнучкості, динамізму та потенціалу оновлення.

Ключові слова: постмодерна людина, традиційне суспільство, соціокультурний конфлікт, риси постмодерної людини, інформаційно-цифровий клас, війна, стійкість.

Постановка проблеми. У сучасних суспільствах, де культурні, ідеологічні та моральні орієнтири постійно змінюються, дедалі частіше постає проблема співіснування різних типів соціальної ідентичності. Особливо загострюється ця проблема у контексті взаємодії постмодерної особистості – мобільної, гнучкої, саморефлексивної – з традиційним суспільством, де переважають колективні цінності, стали соціальні ролі та моральні зобов'язання.

У сучасному світі дедалі частіше спостерігається напруження між носіями постмодерної ідентичності та традиційно зорієнтованими соціумами. Постмодерна людина, сформована в умовах глобалізованої культури, цифрової реальності та мультикультурних впливів, часто вступає у суперечність з нормами та цінностями традиційного соціального оточення. Актуальність теми полягає в необхідності осмислення механізмів взаємодії цих двох культурних типів, що водночас співіснують і конкурують у межах одного соціального простору.

Стаття має на меті дослідити, яким чином постмодерна людина функціонує в соціальному середовищі, яке не завжди приймає її принципи, стилі поведінки та ідентичності.

Завданням статті є виявлення особливостей функціонування постмодерної особистості в умовах традиційного суспільства, аналіз типових конфліктів, стратегій пристосування і перспектив можливого діалогу між цими світоглядними парадигмами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Риси постмодерної особистості ґрунтовно обговорюють Фредерік Джемсон [1], Шеррі Теркл та ін. На думку Ф. Джемсона свідомість постмодерної людини позбавлена глибини, відзначається поверхневістю. Така людина живе в культурі симулякрів, тобто позбавлена справжнього. Суб'єкт стає децентрованим, фрагментованим, позбавлений цілісності. Постмодерна людина втрачає зв'язок з історією. Така людина не здатна створювати нове, а лише компілює свої смисли [1]. Ш. Теркл вважає, що постмодерна людина – це особистість, яка живе у цифровій реальності, має множинну ідентичність, адаптивна, але часто емоційно вразлива та ізольована. Її «Я» – це конструкт, що формується через взаємодію з технологіями [2].

В українській суспільствознавчій літературі досліджують проблему сутності постмодерної людини, її цінностей та способу життя Титаренко Т.М., Козловець М. А., Антонюк В. П., Злобіна Г. І., Сидоренко О. В., Конончук С. Є., Гораль Л. С., Бабич Л. В., Москаленко В. В., Чайка Г.В та ін.

Виклад основного матеріалу. Постмодерна особистість характеризується фрагментарною ідентичністю, нестабільністю соціальних ролей, гнучкістю моральних орієнтирів. Вона існує в умовах постмодерного суспільства, де автономія, саморефлексія, множинність «Я» є ключовими характеристиками. Індивідуальне набуває більшої

ваги, ніж колективне, а життєвий шлях сприймається як постійний конструкт [3].

Риси постмодерної особистості обумовлені особливостями постмодерного суспільства. Сутність такого суспільства кратко характеризує В.В. Щербіна, спираючись на західні соціологічні концепції. «Постмодерне суспільство, на відміну від модерного, само себе автономно, динамічно та плюрально перманентно видозмінює, ніби “переробляє”. Постмодерне суспільство стає нездоланно плюральним. Важливим фактором трансформації всіх суспільних відносин постмодерності вважають споживання. Фундаментальною властивістю постмодерної ситуації є абсолютна недетермінованість і глобальна невизначеність як щодо минулого, яке є лише штучною конструкцією, так і щодо майбутнього. Постмодернізм долає “класичну” соціологію вводячи в аналіз дію та її суб’єкта чи агента, а також його (суб’єкта, агента) “соціальні операції”, де соціальна ситуація стає територією взаємодії свободи і необхідності. Суттєвою рисою постмодерну є його непередбачуваність» [4].

Натомість традиційне суспільство базується на сталій ієрархії, родинній солідарності, колективістських цінностях, чітко розмежованих ролях і зобов’язаннях. У такому середовищі індивід очікується як частина громади, а не як автономний суб’єкт. Це створює підґрунтя для конфлікту, коли постмодерна особа потрапляє в контекст традиційних норм.

У контексті традиційного соціального середовища постмодерна людина виявляє ряд характерних рис таких як: прагнення до самовираження, незалежно від зовнішніх очікувань; неприйняття фіксованих ролей та норм; формування множинної, ситуативної ідентичності; відкритість до інших культур, ідеологій, стилів життя.

Ці риси часто викликають напруження: від морального осуду до соціального виключення. Особливо це проявляється в малих традиційних громадах, де соціальний контроль є щільнішим. Постмодерна особа стає для спільноти носієм невизначеності, що сприймається як загроза.

Наприклад, молоді фахівці, що повертаються після навчання у великому місті до малих містечок, часто вступають у конфлікт з локальними очікуваннями щодо поведінки, зовнішності, побуту. Зазначений конфлікт є аспектом взаємовідносин жителів великих міст та села, молоді та людей старшого віку. Також ця проблема може виникнути у воєнному середовищі, де збираються люди різного віку, походження, освіти.

Постає питання: Чи можливий діалог між постмодерністю й традицією?

Такі риси постмодерної людини як гнучка ідентичність, пріоритет індивідуального над колективним, вибірковість у моральності вступають у протиріччя з ознаками *традиційного суспільства* такими

як: колективізм, родинні й етноконфесійні зв'язки; жорсткі соціальні ролі, очікування та санкції; домінування традиційних цінностей: патріархальність, обов'язок, моральна сталість.

Через несумісність цих рис виникає конфлікт та напруга між двома типами. Постмодерна особистість сприймається як "відступник", носій девіацій. А у постмодерної людини відповідно виникає внутрішній конфлікт між потребою в автономії, чому заважає соціальний тиск, прагненням свободи, чому заважає вимоги до обов'язків.

Постмодерний соціум не однорідний, він складається з декілька груп зі своїми особливостями. Так, в останні роки формувалась нова генерація людей, яких умовно можна позначити як постпостмодерний тип – це інформаційно-цифрова особистість. Про виникнення цього типу в Україні наголошувала відома українська соціологія Ольга Куценко.

Інформаційно-цифровий клас – це новий соціальний тип, що формується в Україні під впливом воєнного часу, цифровізації, розвитку онлайн-економіки, функціонування кріптовалюти і громадянської активності. Ці люди не є просто "інтернет-користувачами", а становить особливу групу з власною соціальною позицією, ресурсами, цінностями та формами впливу. Основними рисами та особливостями інформаційно-цифрового класу є: висока медіа- та ІТ-грамотність; вміння швидко адаптуватися до нових платформ, форматів, онлайн-інструментів; використання VPN, ботів, чатів, ШІ тощо – не як "додаток", а як середовище життя; активне використання крипто валюти; вихід за рамки традиційних професій і бюрократичних структур; власна самоорганізація, ініціативи, волонтерство, військовий донатинг; розмитість між «роботою», «життям» і «громадянською дією» (наприклад: журналіст-дизайнер-військовий волонтер в одній особі).

Інформаційно-цифрові люди довіряють горизонтальним зв'язкам, а не інституціям. Для них важлива не посада, а репутація в спільноті соціальних мереж.

Участь у війні не завжди фізична, а переважно цифрова: інформаційна війна, розвідка за відкритими джерелами, стратегічне використання інформаційного контенту як ресурсу для мобілізації людей, спільнот чи аудиторій.

Для цього класу притаманна постідейність, тобто такий стан культури та політики, у якому класичні ідеї й ідеології втрачають визначальну силу, а їх місце займають емоційні наративи, бренди та медіаконтент.

В середовищі традиційного суспільства постмодерна людина виробляє стратегії виживання шляхом адаптації та мімікрії, формування подвійної моралі, дистанціювання, іронічної реакції. Постмодерна людина зі своєю гнучкою, множинною ідентичністю, вступає у складну взаємодію з традиційним соціальним середовищем. Конфлікт цінностей часто призводить до соціального відчуження. Водночас, поширеною

є практика гібридних стратегій – часткове маскування, подвійна комунікація, вибіркова демонстрація поглядів. Це свідчить про здатність особистості до пристосування без повної втрати ідентичності.

В результаті цивілізаційного конфлікту можливі соціальні наслідки для постмодерної особистості, такі як: відчуження, маргіналізація постмодерної особистості в традиційному середовищі. Відбувається часткове розмивання меж між нормальним і девіантним.

Існує можливість міжцивілізаційного діалогу через гібридизацію норм, трансформацію традицій. У багатьох випадках формуються своєрідні «оази» постмодерності: онлайн-мережі, молодіжні ініціативи, творчі платформи, які дозволяють особистості реалізувати себе без відкритого конфлікту з традиційною більшістю. Така латентна форма опору чи співіснування створює передумови для культурної гібридизації.

Поступове розширення рамок прийняттого, особливо у молодіжному середовищі, свідчить про потенціал повільної трансформації традиційного суспільства під впливом постмодерних ідентичностей. Виникає простір для діалогу, в якому традиція може змінюватись без втрати своєї цілісності, а постмодерна людина – знаходити підтримку.

Особливе значення взаємодія постмодерної людини з традиційним середовищем набуває під час війни. Війна, це переважно подія, що притаманна традиційному суспільству. Принаймні, війна тягне навіть продвинуте суспільство до традиційного типу. До війни Україна представляла собою комбіноване суспільство, де поєднувалися риси традиційного, модерного та постмодерного типу. Війна посилила традиційну компоненту, але постмодерні та постмодерні явища пронизують суспільне тло воєнною цифровізацією, широким залученням у воєнних діях штучного інтелекту, цифрових технологій, новітніх комунікаційних систем тощо. Комбінована сутність суспільства проявляється у різниці поведінки людей під час війни людей з різними соціокультурними типами. Наприклад, у разі постмодерної особистості поведінка може бути проілюстрована наступним кейсом.

Олександра, 25 років, дизайнерка-фрилансерка. До 24 лютого 2022 року вела активне онлайн-життя, працювала на іноземних клієнтів, цікавилася феміністичною естетикою, екологією та культурною критикою.

Її поведінка під час війни характеризується наступними рисами. Вона переїхала до Львова – не через страх, а через бажання зберегти власну цілісність і працездатність. Хоч підтримує ЗСУ, донатить щомісяця, але уникає патетики. Критично ставиться до риторики “мужності” й “сакральної війни”, вважаючи, що держава часто експлуатує емоції. Вона створює соціальні пости, колажі, інфографіку – перетворює свої навички дизайну на інструмент символічної боротьби. Вважає себе українкою, але залишається у глобальному культурному контексті. Використовує меми й чорний гумор для подолання стресу.

Під час війни дуже важливою якістю суспільства та особистості є стійкість. Для постмодерної особистості джерелом стійкості є індивідуальні цінності, фрагментована ідентичність, емпатія, особиста автентичність. Стійкість такої особистості базується на самоіронії, здатності до гри з ідентичностями, на ритуальній солідарності, на адаптивності до хаосу.

Через свої соціокультурні особливості представники інформаційно-цифрового класу менш стійкі, ніж представники модерної та традиційної свідомості.

Штучний інтелект таким чином порівнює рівень стійкості під час війни різних соціокультурних типів особистості.

Для традиційного типу особистості, з її орієнтацією на авторитет, релігію, звичаї, колективізм, стійкість під час війни – середня. Цей тип стабільний, але слабо адаптивний до нових реалій.

Для модерного типу особистості з її раціональністю, індивідуалізмом, відповідальністю, прагненням контролю, стійкість під час війни – найвища – поєднує раціональність і здатність до дій у нестабільності.

Для постмодерного типу особистості з її плюралізмом, нестабільною ідентичністю, дистанцією до інституцій, стійкість під час війни низька/варіативна – креативність допомагає, але відсутність структури шкодить.

Отже, поведінка під час війни різна у людей з різним соціокультурним типом особистості.

Висновки. У процесі дослідження виявлено, що постмодерна людина, зі своєю гнучкою, множинною ідентичністю та індивідуалізованими цінностями, вступає у складну взаємодію з традиційним соціальним середовищем, яке репрезентує стабільні соціальні ролі, ієрархії та колективні моральні норми. Постмодерна ідентичність часто сприймається традиційним соціумом як відхилення або загроза. Постмодерна особистість застосовує гібридні стратегії: маскування, подвійне кодування, адаптацію. Виникають «приховані» постмодерні простори – спільноти, платформи, ініціативи.. Під час війни ця проблема загострюється через посилення двох протилежних тенденцій: акцентуації традиціоналізму, чого вимагає війна, та інтенсивного розвитку інформаційно-цифрової компоненти, що є соціальною базою постмодерної особистості.

Натомість, можливий повільний, еволюційний діалог між постмодерною особистістю та традиційним суспільством, що змінює обидві сторони. Постмодерна людина в умовах традиційного суспільства не лише конфліктує з ним, але й сприяє його трансформації, стає індикатором соціальної гнучкості, динамізму та потенціалу оновлення.

Список використаної літератури

1. Jameson Fredric (1991) Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press

2. Turkle, S. (2011). Alone together: Why we expect more from technology and less from each other. Basic Books/Hachette Book Group.

3. Чайка Г.В. Психологічні характеристики людини постмодерну і самодетермінація особистості. [Електронний документ]. Адреса доступу: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v9/i13/41.pdf>

4. Щербина В.В. Особливості постмодерного суспільства з погляду західної соціології постмодернізму // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2011, вип. 52

Kataev S. L., Zoska Ya. V. Postmodern person in the social environment of traditional society

The article emphasizes that Ukrainian society, from the point of view of its civilizational status, is combined, that is, it combines the features of traditional, modern and postmodern types of civilization. According to each of these types, there are socio-cultural types of personalities. Based on this, in society there are problems of interaction of a certain type of personality with a civilizational component incompatible for this type. The article considers one of these problems, namely the coexistence of a postmodern type of personality in the environment of the traditional component of society. During war, this problem is exacerbated due to the fact that, on the one hand, war strengthens the traditionalism of society, and on the other hand, war intensifies postmodern features through the digitalization of war, strengthening the information and digital space of society. The problem is that war requires the individual to strengthen the traditional component of consciousness, which does not correspond to the internal features of the postmodern mentality. This problem is especially acute in the context of the interaction of the postmodern personality – mobile, flexible, individualistic – with a traditional society, where collective values, stable social roles and moral obligations prevail. Traditional society is based on a stable hierarchy, family solidarity, collectivist values, clearly demarcated roles and obligations. In such an environment, the individual is expected to be part of the community, and not as an autonomous subject. This creates the basis for conflict when the postmodern person falls into the context of traditional norms. Cases are considered that specifically reflect the features of the socio-cultural conflict of the postmodern personality and the traditional environment. It is argued that the postmodern person in the conditions of traditional society not only conflicts with it, but also contributes to its transformation, becomes an indicator of social flexibility, dynamism and the potential for renewal.

Key words: postmodern man, traditional society, sociocultural conflict, traits of postmodern man, information-digital class, war, resilience.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

UDC 316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.3>

YU. V. ROMANENKO

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Media Communications
and Communication Technologies
Educational-Scientific Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

ON EXOCULTURE AND EXOPOLITIES AS CRISIS FACTORS OF SOCIOGENESIS: TOWARDS THE FORMULATION OF THE PROBLEM

The article defines that the cultural system of a group can consist of both homogeneous and heterogeneous meanings, but it is not so much the content of these meanings that is important, but the method of their production. In this aspect, the community can adhere to two basic strategies.

The first strategy assumes authentic meaning production, which is stretched out in the form of a long cultural evolution required both for the production of meanings and their structuring (crystallization), the construction of the enculturation system, stratification-institutional continuation and consolidation, and ultimately – personal acceptance of these meanings as authentic.

The second strategy assumes the reception and "implementation" of both cultural systems and their individual fragments and contents. This strategy of introduced cultural genesis (let us call it this way, not having a more situationally acceptable concept) corresponds to a failed and/or inconsistent meaning production, which takes place due to a failed value authentication of the community. In the framework of our study, we will conditionally call it exoculturia.

The author has stated that the term "exoculturia" itself is not established in the socio-humanitarian dictionary, and therefore requires primary scientific semantization (endowment with meanings). The cultural authenticity of a community is the ontological and conceptual opposite of exoculturism, the cultural import of both meanings and human capital, mediating the transfer of these meanings.

It is noted that political authenticity as a continuation of cultural authenticity is, in turn, the opposite of exopolitics, the political import of institutions of centralized management and self-organization of society, as well as political elites acting as subject-bearers of such institutional practices. It is indicated that exoculturality as a counter-attribute of cultural authenticity for certain communities means self-emasculature of historicity, a ban on authentic logos, and therefore, a hidden or open struggle with cultural and political elites. Thus, exoculturality reflects the doom of a community to total (end-to-end, conditioned by the peculiarities of the cultural system) corruption as an expression of the total dysfunctionality of imported meanings and the depotentiation of imported meaning producers.

Attention is focused on the fact that the continuation of exoculturality as an attribute of a community that prefers cultural introduction (import of culture)

to authentic meaning production is exopolitarity, corresponding to political introduction. The absence of a system of authentic meaning production also presupposes the absence of organic polity and statehood as its institutional sector.

Key words: *exoculture, exopolity, exoculturality, exopolitarity, authentic meaning production, cultural authenticity, political authenticity.*

Problem statement. In the formation of any social community, from a microgroup to a nation or alliance of nations, the constitutive role is played by an authentic or introduced (brought in) culture. The cultural system of a group can consist of both homogeneous and heterogeneous meanings, but it is not so much the content of these meanings that is important, but the method of their production. In this aspect, a community can adhere to two basic strategies.

The first strategy assumes authentic meaning production, which is stretched out in the form of a long cultural evolution required both for the production of meanings and their structuring (crystallization), the construction of an enculturation system, stratification-institutional continuation and consolidation, and ultimately, the personal acceptance of these meanings as authentic.

The duration, contradictoriness and painfulness of this process, its stretching out over centuries turns out to be fully justified and “paid off” by the results of cultural construction. An authentic cultural system is a key “guarantor” (not in the subjective, but in the systemic-depersonalized aspect) of consensus between elite groups and the masses in terms of value loyalty and internalization of certain components of value consciousness. Elites and masses in the conditions of an authentic cultural system can confront each other due to the inevitable impossibility of realizing certain meanings in practice. Nevertheless, an authentic cultural system guarantees that there are no contradictions between the former and the latter in terms of articulating values in their forms familiar to everyday consciousness.

An ordinary citizen of Germany and his fellow countryman-lawyer may have different levels of legal understanding. Nevertheless, with conceptual and theoretical differences, they will most likely not question the need for a Constitution and the implementation of legality. Such stability in ideas will be ensured not by political or legal mechanisms, but by cultural attitudes derived from authentic values. Authenticity of meaning production is the primary condition of the value legitimacy of a cultural system as a totality. Authenticity in the content aspect is an attribute of any autopoietic system that does not allow external semantic inputs to mix with its axiostases created in the processes of internal semantic processing in the production of meanings. Authenticity corresponds to the community's support for the axiostases created as a result of its reflexive work, which form the centering core of the cultural system.

Again, a community that is authentic in its culture, although it cannot completely get rid of the crisis, in times of crisis has a reserve of strategic

strength, supported by freedom and fidelity in the choice of axiostases. Authenticity is not just an attribute of stable sociogenesis, but also a condition of any victory over chaos and hostile environment of both a group and an individual, since a subject free in his loyalty and faith in axiostases receives such a victory as the crown of his completeness and integrity. Victory does not represent the result of any rational-volitional efforts and such super-strain, as is usually believed. A subject integrated in a totalitarian manner within himself, having achieved internal loyalty to himself in the subordination of values, theories and practices, has already internally conquered the world and is quietly approaching his triumph without explosions, blood, victims and fires. Subordination to him of a part of external reality only confirms the authenticity of his cultural poesis.

Authenticity in the social and psychological aspect presupposes steadfastness in overcoming the eroding fear that seeks to attack the centering core of the subject's cultural system. But what can precede such overcoming if not love for these very axiostases, without which the subject cannot even imagine life? He cannot imagine life so much that death itself seems blissful in comparison with life without these axiostases. Love makes the subject authentic, and therefore free in his value choice. It also ensures the transformation of a coward and a traitor into a hero and a man, since the difference between the first and the second is the difference between a self-alienated subject, looking for other people's axiostases (value supports) and a subject producing authentic axiostases and showing love in choosing between the produced and the introduced in favor of the first. And this love for the values produced, in the words of the author of the book "Song of Songs", is "strong as death", since no force can resist the unconditional factuality of love in its freedom.

The second strategy presupposes the reception and "implementation" of both cultural systems and their individual fragments and contents. Such a strategy of introduced cultural genesis (let's call it this way, not having a more situationally acceptable concept) corresponds to the failed and/or inconsistent meaning production, which takes place due to the failed value authentication of the community. In the framework of our study, we will conditionally call it exocultura.

The term "exocultura" itself is not established in the socio-humanitarian dictionary, and therefore requires primary scientific semantization (endowment with meanings). The cultural authenticity of a community is the ontological and conceptual opposite of exoculturality, the cultural import of both meanings and human capital that mediates the transmission of these meanings. Political authenticity as a continuation of cultural authenticity is, in turn, the opposite of exopolitics, the political import of institutions of centralized governance and self-organization of society, as well as political elites that act as subject-bearers of such institutional practices.

Analysis of the latest research and publications. The very concept of exoculture in scientific literature is poorly used and peripheral. In part, it

is used by representatives of postcolonial studios, in part – by researchers studying cyberculture, artificial intelligence and ufological studios.

Thus, E. Pavel analyzes the opposition of exoculture and endoculture as a contrast between the "I" and the "Other", the colonized and the colonizers. The author believes that "when colonizers form an endoculture, the differences between them and the colonized (exoculture) give rise to racism, oppression and prejudice." This gives grounds for colonizers as bearers of exoculture for many racial prejudices and for an arrogant and contemptuous attitude towards bearers of endoculture, their stigmatization as representatives of a "lower and primitive, even barbaric culture" [p.246]. As the researcher notes, referring to examples from the novel by E. Walker, "exploitation and slavery represent another facet of the clash between the dominant power and the colonized nation. On the other hand, when the endoculture is formed by the dominant nation or group under pressure from the exoculture, the result is either submissive silence or an explosion of rebellion. Resistance becomes subversion, opposition or mimicry" [5, c. 246-247].

E. Pavel refers to the research of G. Spivak, positioned in the paradigm of Marxist feminism. G. Spivak operates with the concept of exoculture in the context of a phallogocentric culture, where "the relationship between a woman and silence can be built by women themselves; Spivak notes that "racial and class differences fall under this accusation." The author notes the effect of double erasure of sexual and socio-historical differences among the subordinates (colonized), noting both the absence of history among the latter, resulting from the absence of the history of the right to speech, and the even greater accompanying shadowing [6, c.82-83].

In the context of such an understanding, Spivak speaks of double repression, double oppression, which women have to endure when confronting the "double hostility of two exocultures: the patriarchal culture and the culture of the colonizers, because of which they were discriminated against" [6, c.82-83].

D. Duner, although he does not directly use the concept of exoculture, speaks of it in the context of a cognitive-semiotic study of intelligent life in other worlds. For the researcher, "the organism's cognition is also adapted to the consciousness and culture of its fellows, to understand and interact with other individuals, to understand emotions, thoughts and motives, and so on in the psychological and sociological interaction that forms this particular "exoculture" [3, c. 440]. Banias suggests a more appropriate term, "exoculture," understanding it as a group culture that "exists in its otherness without the need to compare itself to others. This exoculture is a model of difference: ideologically independent, without structures, rules and standards, free to create its own reality and recreate it again and again. The UFO exoculture is an alien living in plain sight on Earth, causing surprise, bewilderment and horror in those who are committed to the status quo" [2, c. 721, 724].

In general, exoculture as a concept is understood as a system of imported cultural meanings, which, when reproduced, construct an alternative reality in relation to endoculture (autochthonous culture), usually alien in terms of value to the latter. At the same time, the presented authors do not use the concept of exoculture and in the dictionary of socio-humanitarian studies this concept can be considered unused and poorly represented.

In Ukrainian sociology, exoculture and exopolitia (without mentioning the concepts themselves) are analyzed in the context of external influence in the dissertation of E. Gugin. The author conceptualizes external influence as transgressions of two types. The first type of transgression, corresponding to high and medium levels of social cohesion, the author defines as a transgression of "culture-institutions (orders, power)", and the second type of transgression, corresponding to medium and low levels of cohesion – as a transgression of "economy (products / services) – population (people)". The first type of transgression is characterized by the direction of external influence with the autonomy and clear intentionality of the social system (group of systems) as a subject of influence, technological goal-rationality and predictability of results. The second type of transgression is characterized by weakened intentionality (direction), weaker predictability of the results of transgressions, weakness or absence of appropriate technologies on the part of society with limited subjectivity of external influence [1, c. 3].

The author previously analyzed individual aspects of exoculturality and exopolitarity in an article devoted to the differential analysis of dictatorship and despotism in elitology and sociology of politics [4, pp. 24-38]. However, the subject of the article seems, in the context of the above, to be little studied.

Presentation of the main material. In this article, the author will understand exoculturism as a phenomenon associated with the inability or weakened ability of a community (we are talking primarily about large socio-historical communities) to produce meanings of internal origin, or authentic meanings. With such inability or weakened ability, such a community is forced to both "import" foreign meanings and subjects of meaning production. Such a community, due to certain circumstances, blocks or suppresses internal elitogenesis and allows the import of cultural and/or political elites, that is, turns itself into a non-historical one. The resulting impossibility/inability of a community to live an authentic history, and therefore to be doomed to a ghostly development consisting of imitation of foreign values, concepts and practices, corresponds to crisis sociogenesis. In one of the publications, the authors turned to the study of central (cultural) corruption, which is a generalized indicator of cultural crisis, manifested in all social subsystems, institutions and communities.

It would be worth once again clarifying the very concept of central (cultural) corruption as culturopathy, the emergence of which is associated with the refusal of the community (but also the individual) from authentic meaning production. At the same time, such a refusal is accompanied by

a preference for a conscious desire for the societal unconscious over societal consciousness, and therefore, a conscious desire of the community to remove autochthonous (authentic) cultural and political elites from authentic meaning production.

In common parlance, individuals who live in accordance with the described strategy are spoken of as people living "with someone else's mind." This name, however, does not reflect the absence of the trinity of value-theory-practice, but clearly indicates the self-prohibition of such individuals to use their own thinking to solve any problems. Within the framework of dialectical-materialistic methodology, this is precisely the order in which "the tail wags the head." This is precisely the path of the fool-community, which reasons exclusively about its own experience and "deriving" both theories and values from it. For the path of the fool is the path of a society that behaves like an individual and in which an individual "twists" society and institutions, which become dependent on its subjective problems and complexes.

In a rational society of intelligent individuals with authentic cultural genesis, "the head twitches the tail", therefore theories become building blocks of axiospheres, derivatives of the latter, and practices – derivatives of the first and second. For here normal culturization occurs, in which the individual gets used to internal work in order to make his own author's synthesis from the values and theories offered to him, which will provide the individual with rational, and not stupid practices. And the problem turns out to be somewhat more complex than the one usually discussed in connection with the dominance of mass society over elites and high culture, observed in the information society.

Exoculturality as a counter-attribute of cultural authenticity for certain communities means self-emasculatation of historicity, a ban on authentic logos, and therefore a hidden or open struggle with cultural and political elites. Thus, exoculturality reflects the community's doom to total (end-to-end, conditioned by the peculiarities of the cultural system) corruption as an expression of the total dysfunctionality of imported meanings and the depotentiation of imported meaning producers.

The continuation of exoculturality as an attribute of a community that prefers cultural introduction (import of culture) to authentic meaning production is exopolitarity, corresponding to political introduction. The absence of a system of authentic meaning production also implies the absence of organic polity and statehood as its institutional sector.

Exopolity expresses the inability of a community to self-organize at the level of normative and instrumental-technological consciousness. It corresponds to exoculturism to the extent that imported and introduced values are capable of destroying any political self-organization, which can only be derived from authentic values.

Organic polity, as a rule, grows out of society itself in the form of its institutional continuation, which means the possibility of opposing civil

society to the state. The very fact of opposition becomes the basis for the social modernization of the community. In the absence of organic polity and the presence of exopolitics, the state of the modern (bourgeois) type as a service social institution in relation first to the industrial and financial oligarchy, and later to the middle class, practically does not develop. Thus, the community is fixed at the pre-modern stage of development with its accompanying archaic structures built on slavery, feudalism or other potestary relations.

Exoculturia is followed by cultural colonization and cultural de-elitization with its accompanying inauthentic history of the community, with living in a ghostly other existence imposed by the colony-metropolis. Exopolitics is followed by political colonization, meaning the transformation of politics into privatism, and the state into a private corporation serving it in a mode of unlimited extraction of resources and unbridled parasitism on the body of the colonized community. The cultural introduction and import of both culture and politics, as well as its subjects, continues in the political introduction and import of politics and political institutions.

Culturopathy continues in politopathicity and the inability to institutionalize the state from self-organization, that is, to separate facts from values. Politics is formed where the potestary component of centralized power is not considered a fact by self-organized civil society. On the contrary, civil society as a bearer of authentic culture reconsiders any "facts of naked force" as illegitimate, that is, not derived from the value references of this society.

Thus, cultural introduction and exoculturality indicate the absence of self-organization, and therefore the absence of politics, since politics as a sphere of empirical consciousness follows theories and value consciousness. But cultural introduction and exoculturality correspond to a failed, incomplete or distorted value choice. That is why politics in the conditions of cultural import is not formed as a subsystem of instrumental centralization of power subordinated to the spheres of value consciousness. On the contrary, by subordinating the spheres of value consciousness, it depotentiates the latter, turning them from systems of spiritual search and freethinking into varieties of propaganda. Due to this circumstance, politics degenerates into privatism, a castrated version of a subsystem with permanent corruption. In privatism, institutional relations between actors are replaced by private (personal) relations, which normalizes despotism or despotoid relations. Despotism in a broad sense means a cultural, social and political order, in the conditions of which there is a direct conversion of emotions of certain actors into political decisions and actions.

Despotism is characterized by variability associated with emotional life, as well as impulsiveness, chaos and discontinuity of power-organizing activity, which presupposes the stake of despots or despotoids on terror and/or the use of a phobic component as a basis for manipulating objects of control. The very fact of cultural and political tolerance of despotism in any context corresponds to the cultural and political infantilism of both the one

who allows it and the one at whom it is directed.

One of the illustrative examples of exoculturality can be Byzantium in the aspect of relations between the church and the state. Being a relic of the Roman Empire, Byzantium faced Christianization and the emergence of the Christian church under the patronage of the Roman state. The Roman consul who had become the Emperor of Byzantium found no better solution than to turn the Christian clergy into bureaucracy. The nationalization of the church itself represented a combination of exopolitics and exoculture at the same time. It was about the value incompatibility of Christianity and Roman potestarianism.

And here it is clear that in the conditions of complete chaos, barbarization and natural economy of the western part of the Roman Empire, its Christianization was progressing much more productively than in Byzantium. In the western provinces of the Roman Empire, a network of decentralized states emerged, created by the tribal elite of the barbarians, later Gauls, Franks, Anglo-Saxons, who later turned into early feudal monarchs. The instability of these monarchies did not dispose them to dominate the Catholic Church, which was able to autonomize as a meaning-producing and value-authorizing institution and usurp the functions of legitimizing political power. In such conditions, an autopoietic subordination between culture and politics was formed, since autopoiesis is possible with vertical relations between culture and politics, but not vice versa.

The subordination of politics in relation to culture accompanies autopoiesis as a process of forming a functional social totality, since it presupposes a period of incubation of value knowledge in the space of the church as a value-authorizing institution. Such incubation presupposes the highest status of value knowledge in relation to empirical knowledge, which presupposes, at a minimum, the initial subordination of the political field to the cultural one (represented by the Christian church, and then by the universities that branched off from it).

But in Byzantium, the model of heteropoiesis prevailed, since the incubation of value knowledge in the conditions of continuous state intervention in church affairs led to the destruction of the normal subordination between the cultural and political fields. The political field, represented by the state, began to dominate the cultural field, which led to the corruption of Christianity itself and the inability to resist the totalitarian Islamic culture of the Ottoman conquerors.

It is characteristic that the reception of Byzantine Orthodoxy first by the Russian Empire, then by Ukraine also took place under the conditions of a force regime, i.e. under the strong influence of the potestary-political component. Instead of a slow soaking up of Christian values, a gradual institutionalization of the Christian church, Kievan Rus experienced forced Christianization, accompanied by the imposition of Byzantine Orthodoxy, the import of writing and clergy, texts and ritual practices. Monasteries turned into such centers of education, but their Christianizing activity, due

to the imposition of political instruments, turned out to be, to a significant extent, deformed and curtailed.

The mutual curse of the Pope of Rome and the Patriarch of Constantinople was not just an "act of separation" of two clerics. It marked a value choice between a protracted evolutionary Christianization of the West and a forced extraordinary Christianization of countries that found themselves under the influence of Byzantine Orthodoxy. Papocaesarism, which developed in the conditions of barbarian states, reflected the value and institutional corruption of Christianity by the Catholic clergy. The Catholic Church created a real monopoly on the trade in holiness and legitimacy, forming and abolishing political unions at its own discretion and not disdaining direct participation in business projects and military adventures.

In the presence of systemic corruption, the split between value consciousness, beliefs and practices became so provocative and obvious that it created a demand from society both for the abolition of such a state and for the reformation of Catholicism. The Reformation revealed the underbelly of institutional Christianity with its offshore areas of lawlessness, combined with the decorum of pathetic declarations of fidelity to the Holy Scripture. All the appeals of the Catholic priesthood in relation to ordinary believers turned out to be one blatant contradiction of their real way of life, filled with corruption.

The urban (bourgeois) society that had matured to this period demanded that value consciousness and social practices be brought into line, which became the prologue to the Reformation and the emergence of Protestantism. Protestantism itself was not just a new movement and the basis for a new confessional identity. It made it possible to overcome heteropoiesis, and therefore, to overcome the central (cultural) corruption in the cultural and political systems of the countries that decided on the reformation. Thanks to the Reformation, Christianity ceased to be an exocultural phenomenon, and its meanings were translated into secular Christianity, which, in a profane-secular form, entered the key axiospheres of the cultural systems of societies in the West and Northern Europe. Such an "incarnation" of Christian values meant, on the one hand, their scientific and rationalistic degeneration. On the other hand, it was in such a scientific-regenerative and rationalistic version that Christianity was able to fulfill its cultural-(value)-homogenizing role in relation to the value consciousness of Europe. In such a value consciousness, society turned into a kind of panopticon, which was based on the value consensus of freedom, equality, justice and solidarity. Accordingly, overcoming the exoculturality of Christianity actualized the problem of overcoming the exopoliticism of the state. The fact is that a significant number of feudal states in Europe were formed as a result of the conquest of Roman provinces by barbarian tribes, which created the foundation for feudal fragmentation.

But the subsequent formation of centralized feudal monarchies did not lead to the overcoming of exopoliticism, since the class society corresponding to them continued to be a factor in cultural and political corruption. This

circumstance acted as a kind of irritant for urban (bourgeois) communities, which continued to be in the status of subjects, which did not correspond to their transformed value consciousness.

Conclusions. The contradictions between the value consciousness of the political elites of the estate-feudal society and the emerging elites of the urban community can be described within the framework of the dichotomy "rationalism/potestarianism". These value systems are oriented toward two basic paradigms of truth: argumentative and postulative. The difference between the two paradigms of truth in this case is not simply an epistemological divergence. It consists in the value orientation of the process of cognition toward the "truth of knowledge and communication" and the "truth of power and suggestive consensus", which culturally demarcate pre-modern and modern, as well as the "Latin Catholic" and "Greek-Byzantine" paths of development of relations between the cultural and political field. "The truth of knowledge and communication" presupposes the prospect of continuity between the church and its derivative value-authorizing institutions (universities and subsequently secondary schools and mass media that branched off from them). In the cultural paradigm of "the truth of knowledge", value-authorizing institutions function as communication platforms where the critically thinking public is aggregated.

The replication of critically thinking publics destroys any irrational conventions, i.e. agreements that are unclear for critical thinking as the foundation of social connections. Subsequently, this circumstance minimizes the possibilities of direct implantation of any concepts, discourses, frames and stereotypes and accompanies a decrease in the influence of any suggestive propaganda. In fact, the very definition of modernity as a cultural and social paradigm of "the truth of knowledge and communication" could be quite reasonable. The very formation of citizenship denotes the prospect of forming a personality type – a citizen – oriented toward counter-suggestion, and therefore, toward the denial of exoculturism.

Citizenship, in contrast to citizenship, corresponds to the subject as a personality type for whom exoculturism (that is, the introduction into his consciousness of certain external meanings produced by someone else's consciousness) is culturally, socially and mentally acceptable. Citizenship is incompatible not only with exoculturism, but also with exopolity, since the latter is a continuation of the former.

For the subject, the suggestively influencing power organically corresponds to his mental dispositions, since the subject's consciousness is depotentiated in the aspect of self-organization, and therefore, active subjectivity. The subject's consciousness is subjectless precisely in the aspect that it recognizes meanings-values primarily as a product of implantation and reception, and therefore, his mental dynamics are primarily externally initiated. The consciousness of a citizen is subjective precisely in the aspect that it recognizes meanings-values primarily as a product of authentic meaning-production.

"The truth of force and suggestive consensus" corresponds to the absence of continuity between the church and the value-authorizing institutions derived from it. Such a model corresponds to a nationalized church, which is initially formatted by the state and turns from a space for discussions into an instrument of corporate propaganda.

That is why the institutions of inculturation, which are sociogenetically derived from the church in the era of modernity, are formed here not as discussion platforms, but as spaces for disciplining subjects and implanting a controlled consensus. Thus, instead of a critically thinking public, a reactive-conformist environment is created in them, and the replication of such environments within society, in turn, preserves both exopolitics and exoculturia. Due to the reactive-conformist environments in the Greco-Byzantine path of development of relations between the cultural and political fields, an inversion occurs in the form of subordination of the cultural field to the political one. Thus, the conservation of pre-modernism and potestarianism in Christianity occurs, which means that the latter, with a high probability, cannot be reformed.

Reformation in Christianity becomes impossible not only because of the suppression of discussions, but also because of the substitution of hierocracy by bureaucracy. The priesthood, transformed into bureaucracy, becoming incapable of freethinking and intellectual pluralism, can no longer be the leader of urban (bourgeois) communities. Thus, a modification of the social landscape of cities also occurs. Cities cease to be spaces of self-government, but turn into settlements of subjects, that is, into exopolititarian settlement communities, deprived of any initiative in building a civil society. The latter circumstance is constitutive for the collapse of the value consciousness of society, its internal and external colonization and insurmountable central (cultural) corruption.

Bibliography

1. Гугнін Е.А. ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ НА СОЦІАЛЬНІ СИСТЕМИ. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук. Спеціальність 22.00.01 – теорія та історія соціології. Запоріжжя, Класичний приватний університет, 2021, 502 с.

2. BOOK REVIEW. The UFO People: A Curious Culture by MJ Banias. White Crow Productions/August Night Books www.augustnightpress.com, 2019. 202 pp. Journal of Scientific Exploration, Vol. 33, No. 4, 2019, pp. 716–725.

3. Dunér, D. On the Plausibility of Intelligent Life on Other Worlds: A Cognitive-Semiotic Assessment of $f_i \cdot f_c \cdot L$. *Environmental Humanities* 1 November 2017; 9 (2): 433–453. doi: <https://doi.org/10.1215/22011919-4215379>

4. YU. V. ROMANENKO, I. A. SVYATNENKO. DESPOTIES AND DICTATURAS IN PESTAR AND TOTALITAR SOCIETY: PROBLEMS OF DIFFERENTIAL ANALYSIS IN ELITHOLOGY AND SOCIOLOGY OF POLITICS (PART 1). Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2022, Вип. 96, с.24-38.

5. PAVEL, E. PERICULTURE AND POSTCOLONIALISM. INSIDE THE COLOR PURPLE. Bulletin of the Transilvania University of Braov Series IV: Philology and Cultural Studies • Vol. 4 (53) No.1 – 2011, p.243-250.

6. Spivak, G. C. *Can The Subaltern Speak?* In: C. Nelson and L. Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Macmillan Education: Basingstoke, 1988, pp. 271-313.

7. Stanley, D. Introduction: The Social Effects of Culture. *Canadian Journal of Communication* 2006 31:1, 7-16. <https://doi.org/10.22230/cjc.2006v31n1a1744>

8. Walker, A. *The Color Purple*, Pocket Books, New York, 1985. 142 p.

Романенко Ю. В. Про екзокультуру та екзополітію як кризові чинники соціогенезу: до постановки проблеми

У статті визначено, що культурна система групи може складатися як з однорідних, так і з різнорідних значень, але важливий не стільки зміст цих значень, скільки спосіб їхнього продукування. У цьому аспекті спільнота може дотримуватися двох основних стратегій.

Перша стратегія передбачає автентичне продукування значень, яке розтягується у формі тривалої культурної еволюції, необхідної як для продукування значень, так і для їх структурування (кристалізації), побудови системи інкультурації, стратифікаційно-інституційного продовження та консолідації, і зрештою – особистісного прийняття цих значень як автентичних.

Друга стратегія передбачає рецепцію та «впровадження» як культурних систем, так і їхніх окремих фрагментів та змісту. Ця стратегія впровадженого культурогенезу (назвемо його так, не маючи більш ситуативно прийнятного поняття) відповідає невдалому та/або непослідовному продукуванню значень, яке відбувається через невдалу ціннісну автентифікацію спільноти. У рамках нашого дослідження ми умовно називатимемо це екзокультурією.

Автор стверджує, що сам термін «екзокультура» не є усталеним у соціогуманітарному словнику, а тому потребує первинної наукової семантизації (наповнення значеннями). Культурна автентичність спільноти є онтологічною та концептуальною протилежністю екзокультуризму, культурного імпорту як значень, так і людського капіталу, що опосередковує передачу цих значень.

Зазначається, що політична автентичність як продовження культурної автентичності є, у свою чергу, протилежністю екзополітики, політичного імпорту інститутів централізованого управління та самоорганізації суспільства, а також політичних еліт, що виступають суб'єктами таких інституційних практик. Вказується, що екзокультурність як контр-атрибут культурної автентичності для певних спільнот означає самознецінення історичності, заборону на автентичні логос, а отже, приховану чи відкриту боротьбу з культурними та політичними елітами. Таким чином, екзокультурність відображає приреченість спільноти на тотальну (наскрізну, зумовлену особливостями культурної системи) корупцію як вираз тотальної дисфункціональності імпортованих значень та депотентифікацію імпортованих виробників значень.

Увага зосереджена на тому факті, що продовження екзокультурності як атрибута спільноти, яка надає перевагу культурному впровадженню (імпорту культури) над автентичним виробництвом значень, є екзополітарністю, що

відповідає політичному впровадженню. Відсутність системи автентичного виробництва значень також передбачає відсутність органічної політики та державності як її інституційного сектору.

Ключові слова: *екзокультура, екзополітичність, екзокультурність, екзополітарність, автентичне виробництво значень, культурна автентичність, політична автентичність.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.346.3-054.73(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.4>

А. А. БОВА

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу соціальних структур
Інститут соціології Національної академії наук України

О. А. БЕЛЄНОК

науковий співробітник відділу соціальних структур
Інститут соціології Національної академії наук України

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ТА АДАПТАЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА ІММОБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Російська агресія, що триває з 2014 року та посилилася повномасштабним вторгненням у 2022 році, призвела до виникнення значної соціальної групи внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. Метою дослідження є вивчення впливу різноманітних ресурсів (матеріальних, адміністративних, соціальних та психологічних) на адаптацію ВПО та імобільного населення до викликів воєнного часу, а також порівняльний аналіз їхніх ресурсних профілів для виявлення сфер найбільшої нестачі ресурсів у переселенців.

Дослідження ґрунтується на всеукраїнському соціологічному опитуванні, проведеному Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Інституту соціології НАН України у жовтні 2023 року. Емпірична база включає дані від 2746 респондентів віком від 18 до 69 років, які репрезентують населення України (за винятком окупованих територій). Опитування проводилося за змішаним дизайном (CATI – CAWI).

ВПО частіше стикаються з фінансовими та матеріальними втратами, демонструють нижчий рівень повної зайнятості та вищий рівень безробіття, а також значну потребу у житловій підтримці та медичних послугах. Попри вищий рівень інтеграції ВПО до системи соціального захисту та отримання різних видів державної та громадської підтримки, вони все одно відчують значний дефіцит у задоволенні базових потреб, що вказує на феномен «подвійної депривації».

Окрім того, внутрішні мігранти мають нижчий рівень соціального капіталу через ослаблені соціальні мережі та рідше перебувають в оточенні людей за власним бажанням, хоча і виявляють більшу активність у налагодженні нових контактів з особами, які мають подібний життєвий досвід.

Щодо психологічних ресурсів, ВПО частіше відчують брак сил для реалізації своїх планів та більш схильні до безнадії щодо майбутнього порівняно з імобільним населенням. Осіле населення, навпаки, демонструє вищу позитивну оцінку життя та більший особистісний контроль. Однак, попри це, значна частина ВПО демонструє здатність долати труднощі та зберігати оптимізм, що підкреслює їхню життєстійкість.

Загалом життєстійкість українців в умовах війни є результатом кумулятивного залучення індивідуальних здібностей та особистісних і соціальних ресурсів.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), соціальна адаптація, ресурси, російсько-українська війна, зайнятість, державна підтримка, імобільне населення, незадоволені потреби, соціальний капітал, Україна.

Постановка проблеми. Російська агресія, що почалася у 2014 році та посилилася повномасштабним вторгненням в Україну в 2022 році, призвела до виникнення нової соціальної групи – внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Вимушена міграція суттєво змінює життя людей, руйнуючи звичні соціальні зв'язки, джерела доходу, умови проживання та психологічний комфорт. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового аналізу сутності, змісту та механізму соціальної адаптації вимушених переселенців. Успішна адаптація ВПО до нових умов залежить від наявності, доступності та ефективності використання різноманітних ресурсів. Важливо зрозуміти, які ресурси є найбільш значущими для ВПО, які з них є дефіцитними, а також як можна підвищити ресурсний потенціал цієї вразливої групи населення для розробки ефективних програм підтримки та інтеграції в нові громади.

Внутрішня міграція змінює суспільні конфігурації регіонів, спричиняючи перерозподіл населення, трансформацію ринку праці. Вона також підсилює навантаження на соціальну інфраструктуру приймаючих громад. Відбуваються і соціокультурні зміни, що мають прояви у формуванні нових соціальних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних соціологів, які з 2014 року досліджували проблеми ВПО, слід назвати Ольгу Балакіреву, Наталію Коваліско, Соломію Бубняк, Ігоря Руценка, Сергія Дембіцького, Івана Тітара, Оксану Фуштей та Катерину Ландік, Юлію Середу, Катерину Іващенко, Ореста Кінаша, Ірину Скларову, Вікторію Андріяш та ін.

Так, зокрема, у монографії Н. Коваліско та С. Бубняк соціальне самопочуття ВПО виступає як інтегральний індикатор, що синтезує суб'єктивну задоволеність індивіда своїм соціальним становищем (емоційно-оцінний вимір) з його об'єктивною ресурсною забезпеченістю та ступенем депривації. Кінцевим проявом цього самопочуття є конкретна адаптаційна траєкторія особистості в приймаючій громаді, що варіюється від успішної інтеграції, заснованої на життєвій компетентності, до соціальної дезінтеграції та девіантної поведінки [1, с. 77].

Аналіз, проведений крізь призму теорій соціальної депривації та ярликування, виявляє, що матеріальна незахищеність ВПО зумовлена передусім житловою депривацією та структурним безробіттям. При цьому державні інституції не виконували повною мірою своєї компенсаторної функції.

Водночас реакція на ці структурні бар'єри не є гомогенною і залежить від мобілізації психологічних та соціальних ресурсів самими переселенцями. Виокремлюючи три типи поведінки у вирішенні проблемних життєвих ситуацій: «адаптанти», «утриманці» та «тимчасові», автори зазначали: «У 2019 р. для ВПО характерні два типи поведінки, а саме адаптанти та утриманці. Адаптанти змирилися, що повернення на території до моменту переселення є неможливим – й надалі організовують та облаштовують свій побут на новому місці проживання. Проте, інша частка ВПО – утриманці – вважають, що у всьому винна влада, яка зобов'язана забезпечити їх усіма необхідними засобами для існування» [1, с. 223–224].

Іван Тітар виклав теоретико-методологічні засади соціологічного вивчення ВПО, їх адаптації і інтеграції в приймаючих громадах. Автор детально розглядає характеристики соціокультурного та ресурсного підходів до дослідження ВПО і доводить, що релевантним нинішнім українським умовам є саме ресурсний підхід. Відмінності в ресурсах між ВПО є чинником, який суттєвіше, ніж культура та ідентичність, диференціює переселенців, краще описує характер матеріальних і нематеріальних втрат, які вони зазнали, більш придатний для емпіричного спостереження та квантифікації [2].

Сергій Дембіцький проаналізував динаміку змін вираженості психологічного дистресу ВПО як показника їхньої адаптивності, а також висвітлює взаємозв'язок між психологічним дистресом ВПО та станом їхнього здоров'я і рівнем соціального самопочуття. Зокрема, дослідження виявило позитивну динаміку: за період з 2016 по 2018 рік рівень психологічного дистресу серед ВПО суттєво знизився. Автор доходить висновку, що процес адаптації переселенців є успішним, оскільки їх психоемоційний стан та соціальне самопочуття поступово стабілізуються та інтегруються в загальноукраїнський контекст [3].

Дослідження Ірини Склярової, проведене в перші півроку повномасштабного російського вторгнення, надає емпірично обґрунтований зріз потреб ВПО та висвітлює ключову роль громадянського суспільства у відповіді на кризу [4]. Авторка демонструє, що на початковому етапі домінувала ієрархія базових потреб виживання: переважна більшість ВПО потребувала продуктів харчування та засобів гігієни, а значна частина – тимчасового житла та медикаментів.

Із плином часу проблематика потреб ВПО зміщується від короткострокового виживання до довгострокової адаптації. Одним із найгостріших питань для переселенців постає житло. Ця проблема тісно пов'язана із соціально-економічним виміром, оскільки дослідження

фіксує катастрофічне падіння доходів та втрату роботи у понад половину переселенців. Відповідно, ключовими потребами стають створення робочих місць та програми перекваліфікації, що є необхідною умовою для відновлення економічної самостійності.

Окрім матеріальних потреб, дослідження Складової виокремлює психологічну складову адаптації внутрішніх мігрантів. Хоча лише частина ВПО отримувала психологічну допомогу, значна кількість визнає таку потребу для себе чи своїх близьких, що вказує на наявність прихованого запиту.

Огляд наукових джерел демонструє значний науковий інтерес до тематики ВПО. Проте недостатньо вивченим залишається питання, чим саме ресурсні профілі вимушених переселенців відрізняються від профілів іммобільного населення, коли обидві групи переживають досвід повномасштабної війни.

Мета – дослідити вплив різноманітних ресурсів на адаптацію ВПО та іммобільного населення до викликів воєнного часу. Аналіз включає зіставлення профілів вказаних соціальних категорій, що дає змогу виявити сфери, в яких вимушені переселенці відчують більшу нестачу ресурсів, ніж постійне населення приймаючої громади.

Виклад основного матеріалу. У статті ми послуговуємося такими визначеннями основних понять.

Соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до нових умов соціального середовища, а також результат цього процесу. Вона охоплює взаємодію особистості з соціальними структурами, що дозволяє людині ефективно функціонувати в нових або змінених умовах. В контексті вимушеної міграції соціальна адаптація є процесом інтеграції в нове соціальне середовище, що включає пошук житла, роботи, встановлення соціальних зв'язків, планування подальшого перебування в населеному пункті тощо.

Психологічна стійкість до життєвих проблем (синоніми – життєстійкість, резильєнтність) – динамічна здатність особистості/групи успішно адаптуватися, долати життєві труднощі, протистояти стресовим ситуаціям, відновлюватися після травм, трагедій, загроз чи інших значимих джерел стресу та негараздів. Життєстійкість – це результат цілеспрямованої поведінки, яка дозволяє людині впоратися з важкою ситуацією у спосіб, адекватний особистісним характеристикам та особливостям ситуації. Ця свідома поведінка скерована або на активну зміну, перетворення ситуації, якщо вона визначається як така, що піддається контролю, або пристосування до неї, якщо вона суб'єктивно не піддається контролю.

Потрапивши у нове, а отже – стресогенне середовище, переселенці опинилися в багатьох фруструючих ситуаціях, пов'язаних з вимогою місця проживання, порушення структури звичних сімейних, дружніх, професійних, природно-територіальних та інших зв'язків. Процес встановлення відповідності між актуальними потребами внутрішніх

мігрантів та рівнем їх задоволеності є предметом багатьох міждисциплінарних досліджень.

Ресурси – це динамічна система психологічних, матеріальних, духовних та соціальних засобів, доступних індивіду або соціальній групі, що сприяє адаптації до середовища, зменшенню невизначеності та забезпечує потенціал для розвитку. Ресурси виконують подвійну функцію: захисну (буфер між зовнішніми викликами та внутрішньою стабільністю) й трансформаційну (основа для особистісного зростання та соціальної інтеграції). Їхня ефективність визначається як індивідуальною здатністю до акумуляції та використання, так і контекстуальними умовами двох взаємопов'язаних вимірів: соціального простору (конкретні соціальні структури, інституції, мережі взаємодії і розподіл позицій у суспільстві) та символічного простору (системи значень, цінностей, норм та культурних кодів, що наділяють ресурси певним статусом та визначають правила їх обміну й інтерпретації).

Дослідження ґрунтується на емпіричних даних всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Інституту соціології НАН України у жовтні 2023 року в межах проекту «Стресові стани населення України в контексті війни» (керівник – д. с. н. Сергій Дембіцький). При цьому використовувався змішаний дизайн опитування (mixed-mode): рекрутинг респондентів здійснювався методом комп'ютеризованих телефонних інтерв'ю (CATI), після чого вони самостійно заповнювали основний блок анкети онлайн за допомогою веб-інтерв'ю (CAWI). Вибірка включала 2767 респондентів і репрезентувала жителів України (за винятком окупованих територій Криму та Донбасу) у віці від 18 до 69 років, які користуються смартфоном, що становить орієнтовно 74% дорослого населення країни [5].

Очищений масив містив 2746 респондентів (вибірка зважена). Серед опитаних 2292 респондента зазначило, що проживало у своєму населеному пункті, а 454 – переїхали в інше місце. Термін «внутрішньо переміщені особи» для позначення останньої групи населення вживається в розширеному значенні, адже більша частина людей рятувалася від війни в безпечніших регіонах країни, проте менша могла змінити постійне мешкання через інші причини, наприклад, сімейні обставини, навчання, роботу тощо.

З анкети відібрано набори запитань, що описують чотири типи ресурсів.

Матеріальні ресурси (статус зайнятості, доступність речей повсякденного вжитку, витрати, житло).

Адміністративні ресурси (потреба в допомозі та послугах державних органів).

Психологічні ресурси (емоційний стан, оптимізм, саморегуляція, свобода прийняття рішень, психологічна допомога).

Соціальні ресурси (соціальна підтримка від близьких, спілкування, соціальна взаємодія, підтримка від держави та громадських організацій, соціальні мережі).

Аналізуючи ситуацію на рівні соціальних категорій, ми фокусуємося на мікрорівні, однак саме тут проявляються наслідки шоків, що відбуваються на макрорівні. Такий підхід дає змогу розглядати відмінності у становищі ВПО та імобільного населення не як ізольовані явища, а як різні траєкторії індивідуальної стійкості в межах єдиної соціоекономічної системи, що зазнала удару. Саме тому аналіз вищезазначених ресурсів дає змогу не лише оцінити, наскільки успішно вимушені переселенці відновлюють свою життєдіяльність, а й концептуалізувати їхню соціальну адаптацію як складову загальнонаціонального процесу відновлення людського потенціалу.

Матеріальні ресурси. Статус зайнятості традиційно виступає ключовим детермінантом соціально-економічної позиції індивіда, формуючи основу його доступу до матеріальних ресурсів, визначаючи ступінь інтеграції в соціальні мережі та відкриваючи (або обмежуючи) шляхи для самореалізації. Аналізуючи структуру зайнятості досліджуваних груп, поданої у таблиці 1, зазначимо, що імобільне населення значно частіше вказує на наявність повної зайнятості (51,6%), ніж ВПО (33,8%). Різниця становить 17,8 відсоткових пунктів, що вказує на суттєво нижчий рівень повної зайнятості серед ВПО.

Таблиця 1
Розподіл відповідей на запитання «Ваш статус зайнятості на даний момент?» залежно від міграційного статусу, %

Статус зайнятості	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Повна зайнятість (більше 30 год/тиждень)	51,6	33,8	48,6
Часткова зайнятість (менше 30 год/тиждень)	10,9	7,9	10,4
Самозайнятий(-а)	11,8	11,5	18,8
На пенсії	14,7	15,0	14,7
Домогосподар(-ка)	8,7	12,6	9,4
Студент(-ка)	5,1	10,6	6,0
Безробітний(-а)	7,4	17,0	9,0
Непрацевдатний(-а)	1,4	4,0	1,9
Інше	5,2	7,9	5,7

Примітка. Сума відсотків у кожному стовпчику перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Виявлено значну розбіжність і в статусі безробітного. Внутрішні переселенці значно частіше ідентифікують себе як безробітні (17,0%) порівняно з осілим населенням (7,4%). Ця різниця складає

9,6 відсоткових пунктів. Вимушена внутрішня міграція призводить до втрати попереднього місця роботи та розриву набутих професійних зв'язків. Труднощі з пошуком роботи на новому місці можуть бути зумовлені невідповідністю кваліфікації вимогам місцевого ринку праці, обмеженою кількістю вакансій, можливою конкуренцією з місцевим населенням або навіть упередженим ставленням роботодавців. Крім того, необхідність адаптації до нових умов проживання може тимчасово відволікати від активного пошуку роботи.

ВПО дещо частіше є студентами (10,6%) порівняно з іммобільними (5,1%). Зазначимо, що держава надає дітям ВПО низку пільг при навчанні в закладах освіти. Ця категорія осіб користується державною цільовою підтримкою, забезпечуючи доступ до професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. За рештою соціальних позицій відмінності мінімальні. Схожість часток у категоріях часткової зайнятості, самозайнятості, пенсійного статусу, домогосподарства та інших може свідчити про те, що ці статуси меншою мірою залежать безпосередньо від факту переміщення, а більше визначаються іншими факторами (вік, сімейний стан, стан здоров'я, особистий вибір). Хоча, наприклад, часткова зайнятість або самозайнятість може бути вимушеною стратегією адаптації для обох груп в умовах економічної нестабільності. Отже, статус проживання (іммобільне населення vs ВПО) є значущим фактором, що диференціює рівень повної зайнятості та безробіття.

ВПО стикаються зі значно більшими труднощами на ринку праці, що виражається у суттєво нижчій частці зайнятих повний робочий день та значно вищій частці безробітних порівняно з осілим населенням. Отримані дані вказують на вразливість ВПО у сфері зайнятості та свідчать про менший обсяг матеріальних ресурсів.

Менша залученість в трудові відносини переселенців призводить до зниження їхнього матеріального рівня. Проаналізуємо деякі суб'єктивні оцінки свого добробуту серед іммобільного населення та переселенців.

У таблиці 2 подано самооцінку спроможностей оплати товарів та послуг представниками досліджуваних груп. Аналіз виявив одну суттєву відмінність у спроможності оплати комунальних платежів. Іммобільне населення значно частіше зазначає, що може оплачувати комунальні послуги без фінансових труднощів (58,1%), порівняно з переселенцями (49,1%). Різниця складає 9,0 відсоткових пунктів.

Іммобільне населення демонструє трохи вищу здатність оплачувати базові потреби (їжа, недорогий одяг) та бюджетні товари без додаткових фінансових зусиль. Своєю чергою ВПО частіше зазначають необхідність економити на всьому, що додатково підтверджує загальну тенденцію їхньої більшої фінансової вразливості. Водночас схожість показників щодо дорогих товарів та великої побутової техніки свідчить про те, що такі великі покупки є недоступними для переважної більшості населення, незалежно від статусу проживання.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «Оплата чого з наведеного Вам «по кишені», тобто не передбачає економії, запозичень або фінансової допомоги?» залежно від міграційного статусу, %

Категорія витрат	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Продукти харчування	71,7	67,2	71,0
Комунальні платежі	58,1	49,1	56,6
Недорогі одяг та взуття	51,6	46,5	50,8
Бюджетні електроприлади (наприклад, недорогий мобільний телефон, електрочайник або фен)	27,4	22,7	26,7
Нова велика побутова техніка (наприклад, холодильник, пральна машина, телевізор) або нові меблі	9,2	6,8	8,8
Дорогі товари (наприклад, машина, квартира або земельна ділянка)	1,8	3,1	2,0
Для оплати за кожним пунктом мені необхідно економити, запозичувати або шукати фінансову допомогу	18	23,3	18,9

Примітка. Сума відсотків у кожному стовпчику перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Воєнні дії накладають значний соціально-економічний тягар на постраждале населення, змінюючи фундаментальні аспекти повсякденного існування. Сприйняття впливу конкретних труднощів, охоплюючи втрату зайнятості, житлове переміщення, фінансову прекарність та погіршення умов праці, що прямо спричинені конфліктом, фіксувалося на основі відповідей респондентів на табличне запитання із загальним формулюванням *«Нижче перелічені різноманітні труднощі, негаразди або інші складні обставини, з якими люди стикаються під час війни. Які з них є актуальними особисто для Вас зараз, тобто справляють на Вас негативний вплив, незалежно від того, коли мали місце – нещодавно чи раніше?»* з альтернативами відповідей: «актуально», «важко сказати, актуально чи ні», «не актуально».

Серед опитаних ВПО 68,3% вказують на актуальність значних фінансових або матеріальних витрат, тоді як серед імобільного населення цей показник становить 48,1%. Різниця у понад 20 відсоткових пунктів переконливо свідчить про те, що досвід вимушеного переміщення значно посилює фінансовий тягар війни для людини. Для ВПО значні фінансові та матеріальні втрати часто є прямим наслідком самого факту переїзду, що включає втрату житла, майна, роботи на попередньому місці та витрати на облаштування на новому. Натомість, хоча імобільне населення також зазнає негативного впливу війни на

свій добробут, для 26,4% з них ця проблема є «не актуальною», порівняно з 16,1% серед ВПО, що підтверджує менш гострий характер саме значних одномоментних втрат для тих, хто залишився вдома. Серед іммобільного населення спостерігається вищий рівень невизначеності щодо актуальності проблеми: 25,4% обрали варіант «важко сказати, актуально чи ні» проти 15,6% серед ВПО. Така невизначеність може бути пов'язана з поступовим погіршенням фінансового стану, яке важче оцінити як «значну втрату», або ж з психологічним ефектом порівняння власних труднощів з більш очевидними втратами переміщених осіб.

ВПО значно частіше зазначають, що критичне зниження доходів є для них актуальною проблемою (68,1%), порівняно з іммобільними респондентами (58,4%). Осіле населення дещо частіше обирає варіант «важко сказати, актуально чи ні» (23,1%) порівняно з переселенцями (18,1%). Осіле населення також дещо частіше вказує, що проблема критичного зниження доходів для них не є актуальною (18,5%) порівняно з ВПО (13,9%). Виявлена закономірність була очікуваною та відображала важкі економічні наслідки вимушеного переміщення під час війни. ВПО часто втрачають роботу, джерела доходу, майно та бізнес у місцях попереднього проживання. На новому місці вони можуть стикатися з труднощами працевлаштування, нижчими заробітками та вищими витратами (особливо на житло). Осіле населення, хоча також страждає від економічних наслідків війни, може мати більше збережених ресурсів, стабільнішу (хоча й потенційно зменшену) зайнятість або інші механізми адаптації, що робить для них проблему критичного зниження доходів дещо менш поширеною порівняно з ВПО.

Досвід вимушеного внутрішнього переміщення суттєво підвищує ймовірність того, що людина вважає втрату роботи актуальною для себе проблемою. Зокрема, майже половина ВПО (49,9%) зазначає, що втрата роботи становить для них актуальність, тоді як серед іммобільного населення цей показник значно нижчий – 31,4%. Різниця у 18,5 відсоткових пунктів підкреслює прямий деструктивний вплив вимушеного переїзду на зайнятість населення. Переїзд до іншого населеного пункту часто означає розрив попередніх трудових відносин та втрату основного джерела доходу, що були пов'язані з конкретним місцем проживання. Водночас більшість іммобільного населення (52,0%) вказує, що втрата роботи «не актуальна» для них на даний момент, порівняно з 38,9% серед ВПО, що може свідчити про відносну стабільність зайнятості для значної частини тих, хто залишився у своїх громадах.

Невизначеність щодо актуальності втрати роботи дещо вища серед іммобільного населення (16,6%), ніж серед ВПО (11,3%). Для деяких людей, що постійно мешкали в своїх населених пунктах, ситуація із зайнятістю є непевною – вони можуть формально мати роботу, але зі скороченим графіком, у неоплачуваній відпустці або під загрозою

звільнення, що ускладнює однозначну оцінку. Натомість, для багатьох ВПО втрата роботи є більш доконаним та очевидним фактом, пов'язаним із самим переміщенням.

Низка підпитань у згаданому табличному запитанні переважно стосувалася досвіду ВПО, а не іммобільного населення. Зокрема, більшість опитаних ВПО (79,1%) вказує, що вимушене тривале залишення домівки є актуальною обставиною, яка справляє негативний вплив. Це цілком закономірно, адже саме факт вимушеного покидання дому є визначальною характеристикою статусу ВПО, і пов'язані з цим труднощі (втрата звичного середовища, майна, соціальних зв'язків, невизначеність щодо повернення) продовжують впливати на їхнє життя. Водночас 15,4% ВПО зазначають, що ця проблема для них не актуальна. Хоча це може видатися дещо несподіваним, цьому є такі пояснення.

1. Адаптація та зміна фокусу. Респонденти могли успішно адаптуватися на новому місці, знайти житло та роботу, і хоча факт залишення домівки мав місце, його поточний негативний вплив може сприйматися як менш гострий порівняно з іншими актуальними проблемами (наприклад, фінансовими чи пов'язаними зі здоров'ям).

2. Інтерпретація питання. Можливо, акцент робиться на слові «зараз» у запитанні – сам акт залишення домівки відбувся раніше, і хоча наслідки тривають, сам процес залишення вже не сприймається як безпосередньо актуальна дія.

3. Суб'єктивне сприйняття «негативного впливу». Деякі переселенці могли знайти нові можливості або кращі умови на новому місці, і хоча повернення додому неможливе, поточний стан не оцінюється як такий, що справляє саме негативний вплив порівняно з попереднім життям або іншими труднощами.

Лише незначна частка ВПО (5,5%) обрала варіант «важко сказати», що вказує на невизначеність думки з цього питання.

Зосереджуючись на відповідях групи осіб, які переїхали з постійного місця проживання, аналіз даних щодо актуальності поганих умов проживання на новому місці виявляє неоднозначну картину. Майже чверть ВПО (24,5%), вказують, що погані житлові умови є для них актуальною проблемою, що справляє негативний вплив. Це відображає реальні труднощі, з якими стикаються переміщені особи, такі як проживання в тимчасових прихистках, колективних центрах, орендованому житлі низької якості через обмежені фінансові можливості або високі ціни на ринку нерухомості в приймаючих громадах.

Водночас, близько половини ВПО (46,1%) зазначає, що ця проблема для них не є актуальною. Це може свідчити про те, що значній частині переміщених осіб вдалося знайти прийнятні умови проживання на новому місці, або ж їхні поточні умови, навіть якщо не ідеальні, сприймаються як задовільні порівняно з небезпекою чи умовами, які вони залишили. Також можливий вплив суб'єктивного сприйняття та адаптації до нових реалій.

Особливо привертає увагу висока частка ВПО, які обрали варіант «важко сказати, актуально чи ні». Така значна невизначеність 29,4% респондентів може пояснюватися кількома факторами.

1. Суб'єктивність оцінки. Поняття «погані умови» є відносним, і респондентам може бути складно однозначно класифікувати своє поточне житло.

2. Компромісний характер житла. Умови можуть бути терпимими, але далекими від бажаних або від тих, що були до переміщення, що ускладнює оцінку їхнього «негативного впливу».

3. Нестабільність. Тимчасовий характер житла або невизначеність щодо тривалості проживання в поточних умовах також можуть призводити до труднощів з оцінкою.

Таким чином, хоча для значної частини ВПО вдалося вирішити питання житла на прийнятному рівні, для чверті переміщених осіб погані умови проживання залишаються гострою та актуальною проблемою.

Адміністративні ресурси. У таблиці 3 подано різні види підтримки імобільного населення та ВПО (%) у двох досліджуваних групах.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Які види підтримки Ви отримуєте від держави або громадських організацій?» залежно від міграційного статусу, %

Вид підтримки	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Матеріальна підтримка або гарантовані виплати			
Отримую	15,2	55,2	21,8
Не отримую, але маю потребу	37,9	24,3	35,6
Не отримую і не маю потреби	34,1	12,4	30,5
Важко відповісти	12,8	8,2	12,0
Медичні послуги або придбання ліків			
Отримую	15,3	18,3	15,8
Не отримую, але маю потребу	27,2	35,8	28,6
Не отримую і не маю потреби	43,5	34,7	42,1
Важко відповісти	14,0	11,3	13,5
Вирішення проблеми із житлом			
Отримую	3,8	9,3	4,7
Не отримую, але маю потребу	10,4	34,8	14,4
Не отримую і не маю потреби	75,6	38,3	69,4
Важко відповісти	10,3	17,6	11,5

Продовження таблиці 3

Вид підтримки	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Юридичні послуги або оформлення документів			
Отримую	7,4	15,0	8,6
Не отримую, але маю потребу	12,3	14,1	12,6
Не отримую і не маю потреби	67,5	52,6	65,0
Важко відповісти	12,8	18,3	13,7
Соціальні послуги: догляд, супровід, продукти тощо			
Отримую	2,9	8,8	3,9
Не отримую, але маю потребу	8,0	14,5	9,1
Не отримую і не маю потреби	81,4	64,3	78,6
Важко відповісти	7,7	12,3	8,4
Психологічна підтримка			
Отримую	3,9	7,7	4,5
Не отримую, але маю потребу	15,9	18,9	16,4
Не отримую і не маю потреби	66,2	54,4	64,2
Важко відповісти	14,0	18,9	14,9

Матеріальна підтримка або гарантовані виплати. Найбільш виражена диференціація між досліджуваними групами спостерігається у сфері матеріальної підтримки.

Серед ВПО 55,2% респондентів отримують такий вид допомоги, тоді як серед імобільного населення цей показник становить лише 15,2%. Ця майже чотирикратна різниця відображає цілеспрямовану політику держави щодо фінансової підтримки переміщених осіб через систему адресних допомог. Водночас суттєво різняться й структура незадоволених потреб: 37,9% імобільного населення декларують потребу в матеріальній підтримці, не отримуючи її, порівняно з 24,3% серед ВПО. Це вказує на наявність значної групи економічно вразливих осіб серед імобільного населення, які залишаються поза системою соціального захисту.

Примітним є також те, що 34,1% імобільного населення стверджують, що не мають потреби в такій підтримці, порівняно з лише 12,4% серед ВПО. Ця відмінність може інтерпретуватися як показник загальної вищої економічної вразливості переміщених осіб унаслідок втрати звичних джерел доходу, майна та соціальних зв'язків.

Медичні послуги або придбання ліків. У сфері медичних послуг відмінності між групами менш виражені, але все ж значущі. 18,3% ВПО отримують підтримку з медичних послуг порівняно з 15,3% серед імобільного населення. Водночас серед ВПО спостерігається

вища частка тих, хто має незадоволену потребу в медичних послугах – 35,8% проти 27,2% серед іммобільного населення.

Ця диспропорція може пояснюватися такими чинниками як порушення усталених зв'язків з медичними закладами та лікарями внаслідок переміщення; адаптаційні складнощі з перереєстрацією в системі охорони здоров'я на новому місці проживання; потенційно вищий рівень психосоматичних розладів та загального стресу, пов'язаних із переміщенням.

Вирішення проблеми із житлом. Найбільш критична розбіжність між групами стосується житлової підтримки. Серед ВПО 9,3% отримують допомогу з житлом, що в 2,5 рази перевищує показник іммобільного населення (3,8%). Проте особливо промовистим є показник незадоволених потреб: 34,8% ВПО потребують житлової підтримки, не отримуючи її, тоді як серед іммобільного населення цей показник становить лише 10,4%.

Така значна різниця відображає фундаментальну проблему втрати житла внаслідок вимушеного переміщення. Важливо також зазначити, що 75,6% іммобільного населення не потребують житлової підтримки, тоді як серед ВПО таких лише 38,3%. Отже, житлова проблема залишається однією з найгостріших для переміщених осіб, попри відповідні державні та громадські програми підтримки.

Юридичні послуги або оформлення документів. У сфері юридичної підтримки та документального оформлення спостерігаємо подвійне перевищення рівня отримання послуг серед ВПО (15,0%) порівняно з іммобільним населенням (7,4%). Переселенці частіше користуються юрпослугами через необхідність оформлення статусу ВПО, соціальних виплат, відновлення втрачених документів та розв'язання інших юридичних питань, пов'язаних із переміщенням.

При цьому рівень незадоволених потреб у юридичних послугах між групами різниться незначно (14,1% у ВПО проти 12,3% у іммобільного населення), що свідчить про відносно ефективне функціонування системи юридичної підтримки для переміщених осіб.

Соціальні послуги. У категорії соціальних послуг (догляд, супровід, продукти) спостерігаємо схожу тенденцію: вищий рівень отримання відповідних послуг серед ВПО (8,8% проти 2,9% у осіб громадян) при водночас вищому рівні незадоволених потреб. Переселенці мають більшу залученість до системи соціального захисту, проте, на їх погляд, недостатню.

Важливо зазначити, що значно більша частка іммобільного населення декларує відсутність потреби в таких послугах (81,4% проти 64,3% відповідно), що може інтерпретуватися як відображення вищого рівня соціальної дезадаптації та психологічних травм серед переміщених осіб.

Попри вищий рівень інституційної включеності, ВПО демонструють також вищий рівень незадоволених потреб практично за всіма

категоріями підтримки, що вказує на феномен «подвійної депривації», коли вища інтеграція до системи соціального захисту не компенсує підвищеного рівня потреб, зумовлених втратою ресурсів внаслідок переміщення.

У контексті статті концепція подвійної депривації означає, що ВПО зазнають нестачі або обмежень одночасно у двох ключових аспектах, незважаючи на певні зусилля з їх підтримки:

Перша депривація (вихідна) – це сама втрата ресурсів через вимушене переміщення. ВПО втрачають житло, майно, роботу, звичне соціальне оточення, доступ до знайомої інфраструктури (медичної, освітньої тощо). Це створює фундаментально вищий рівень потреб порівняно з населенням, яке не переміщувалося.

Друга депривація (залишкова/інституційна) – це недостатність навіть підвищеного рівня формальної підтримки для задоволення цих значно зрослих потреб. Хоча ВПО, як показує дослідження, отримують більше державної та громадської допомоги (матеріальної, юридичної, житлової тощо), ніж імобільне населення (мають вищу «інституційну включеність»), цього все одно не вистачає, щоб компенсувати їхні втрати та задовольнити всі нагальні потреби. В результаті, їхній рівень незадоволених потреб (особливо в житлі, медицині) залишається вищим.

Таким чином, «подвійна депривація» означає: попри те, що ВПО є об'єктом більшої уваги та підтримки з боку інституцій, вони водночас залишаються групою з вищим рівнем незадоволених базових потреб через масштабність втрат, спричинених вимушеним переміщенням. Це створює парадоксальну ситуацію, коли навіть за умови формального задоволення базових потреб через гуманітарну допомогу, ВПО стикаються з депривацією потреб вищого порядку.

Соціальні ресурси. Вимушена розлука з близькими людьми (членами сім'ї, друзями, партнерами) є одним із найболючіших та найпоширеніших психологічних наслідків війни та внутрішнього переміщення для українців. Громадяни відчувають постійне занепокоєння за безпеку та добробут близьких, які залишилися в небезпечних зонах, на окупованих територіях або беруть участь у бойових діях; страхи ніколи не возз'єднатися та отримати погані новини про них; самотність, особливо на новому місці, за фізичної відсутності близьких; відчуття вирваності зі звичного соціального контексту, де близькі відігравали ключову роль; провини за те, що не зміг забрати з собою, а відтак забезпечити всіх близьких, за неможливість допомогти близьким на відстані, так як хотілося б; постійну глибоку тугу за ними тощо.

Емпіричні дані свідчать про чіткий зв'язок між статусом вимушеного переселенця та підвищеною актуальністю вимушеної розлуки з близькими. Переміщення між населеними пунктами країни супроводжується соціальними розривами, які ускладнюють підтримання родинних зв'язків. У той же час осіле населення має більше

можливостей уникати подібних проблем через стабільне проживання. Серед тих, хто став ВПО, 75,1% вважають тему розлуки з близькими людьми актуальною, тоді як серед тих, хто залишився у тому самому населеному пункті, таких 57,8%. Натомість 33,3% осілих респондентів не вважають розлуку актуальною, тоді як серед переселенців ця частка майже вдвічі менша – 15,9%.

Дослідження показало, що осіле населення, попри гостру потребу в підтримці з боку близьких, частіше не сприймає її недостатність як актуальну проблему (63,6%) порівняно з ВПО (55,3%). Осілі громадяни частіше мають доступ до підтримки поруч; сама наявність близьких людей поблизу може створювати відчуття достатності підтримки, навіть у разі певної недостатності родинної допомоги відносно їхньої потреби. Водночас серед ВПО спостерігається тенденція до дещо частішого визнання цієї проблеми актуальною (22% проти 16,6% осілих громадян). Це свідчить про вищу вразливість осіб, які переїхали, до дефіциту емоційної чи практичної підтримки з боку найближчого оточення. Головною причиною такого відчуття є фізична відсутність близьких. Але навіть якщо близькі хочуть допомогти респондентам, фізична відстань може ускладнювати надання ефективної або вчасної допомоги. Крім того, ВПО можуть мати об'єктивно вищі потреби в родинній підтримці через стрес переїзду, втрату майна, проблеми з працевлаштуванням тощо. Навіть той самий рівень підтримки, який був би достатнім вдома, сприймається як недостатній на відстані.

Результати, наведені в таблиці 4, демонструють географічний розрив у мережах підтримки, який є характерним наслідком вимушеного переміщення. Фізична дистанція стає бар'єром для отримання практичної допомоги від родичів чи друзів, навіть якщо емоційні зв'язки збережені. Якщо спілкування з друзями є збереженим, 30,8% внутрішніх мігрантів не мають на кого покладатись – або тому, що таких людей нема, або тому, що такі люди зараз знаходяться далеко.

Крім того, серед ВПО частка тих, хто зовсім не має людей, на яких можна покластися, є вищою (11%) порівняно з тими, хто залишився (6,4%). Ці дані дозволяють припустити, що мобільність, спричинена воєнними діями, не лише ослаблює фактичну доступність соціального капіталу, а й підвищує ризик соціальної ізоляції.

Згідно з класичним визначенням Р. Патнема, соціальний капітал – це риси соціальної організації, такі як мережі, норми та соціальна довіра, що полегшують координацію та співпрацю для взаємної вигоди. Мережі служать каналами для передачі важливих знань, новин, інформації про вакансії, можливості, законні права тощо; є джерелом емоційної, інструментальної та фінансової підтримки у складних життєвих ситуаціях; сприяють пошуку роботи, розвитку бізнесу, отриманню адміністративних та соціальних послуг; сприяють інтеграції ВПО в нові громади.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «Чи є люди, на яких можете покластися та які нададуть допомогу, якщо у житті виникнуть проблеми, які Ви не зможете владнати самостійно?» залежно від міграційного статусу, %

Варіанти відповіді	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Ні, таких людей нема	6,4	11,0	7,2
Такі люди є, але зараз вони далеко	12,6	19,8	13,8
Так, такі люди є	71,0	62,9	69,6
Важко сказати	10,0	6,3	9,4

Відповідаючи на запитання: «Наскільки така людина схожа на Вас – вона підтримує контакти з тими, хто перебуває у подібних життєвих обставинах, з метою отримання необхідної інформації і допомоги?», – вказали, що «дуже схожа» 11,3% імобільних громадян і 17,2% ВПО; «скоріше схожа» – 43,1% і 37,4% відповідно; «скоріше не схожа» – 25,8% і 23,1% відповідно; «зовсім не схожа» – 19,8% і 22,2% відповідно. Отже, існує тенденція до того, що ВПО більш активно підтримують контакти з людьми з подібним життєвим досвідом для отримання інформації та допомоги, ніж осіле населення, яке частіше демонструє помірну схильність до таких контактів. Оскільки внутрішні мігранти мають нижчий рівень соціального капіталу порівняно з тими, хто залишився на місці (через слабші соціальні мережі, нижчу участь у громадських заходах та виклики інтеграції в нові громади), відновлення соціального капіталу вимагає від ВПО більш активних дій: створення нових контактів, участі в тренінгах, групах підтримки. Тоді як для осілих соціальний капітал зберігається головним чином через пасивне підтримання наявних зв'язків.

Аналіз результатів опитування також показав, що зі статусом респондентів (ВПО чи імобільні громадяни) пов'язана частота їхньої соціальної взаємодії. Відповідаючи на запитання: «Як часто перелічене було характерним для Вашого особистого життя останнім часом: Ви знаходились в оточенні людей за власним бажанням?», – варіант «часто» відмітили 37,3% імобільних громадян проти 31,4% ВПО; «час від часу» – 40,1% і 46,8% відповідно; «зрідка» – 18,5% і 18,2% відповідно; «ніколи» – 4% і 3,5% відповідно. Отже, порівняно з осілим населенням, внутрішні мігранти рідше звітують про часте перебування в оточенні людей за власним бажанням, але частіше – про перебування час від часу. Не спостерігається суттєвих відмінностей на краях шкали (відповіді «ніколи/майже ніколи» та «зрідка»). Виявлена відмінність може бути пояснена кількома факторами, пов'язаними з досвідом переміщення:

по-перше, формування нових глибоких соціальних зв'язків на новому місці після втрати звичного спілкування (друзів, родичів, колег) у місті постійного проживання потребує часу та зусиль;

по-друге, процес адаптації (пошук житла, роботи, вирішення адміністративних питань) може забирати значну частку часу та енергії, залишаючи менше ресурсів для частоті соціальної взаємодії за власним бажанням;

по-третє, стрес, пов'язаний з переїздом та невизначеністю, може впливати на бажання та можливість часто шукати соціальні контакти;

по-четверте, зміна характеру взаємодії: можлива взаємодія на новому місці є більш ситуативною або функціональною, а не такою регулярною та інтегрованою у повсякденне життя, як це було раніше у ВПО або є в осілого населення зі стабільними соціальними колами.

Втім, ВПО не доходять до стану повної соціальної ізоляції: потреба та певна реалізація соціальних контактів зберігаються, але їх інтенсивність та регулярність знижуються порівняно з іммобільними громадянами.

Психологічні ресурси. Екстремальні випробування зумовлюють особливу вагу критеріїв життєстійкості, а саме:

1) збереження базової функціональної здатності: виконувати необхідні щоденні завдання, дбати про себе та близьких, забезпечувати мінімальні потреби попри хаос та руйнування звичного життя;

2) емоційна регуляція: вміння розпізнавати та керувати сильними негативними емоціями (страх, тривога, гнів, горе, відчай), не дозволяючи їм повністю паралізувати або дезорганізувати поведінку;

3) когнітивна гнучкість: реалістична оцінка ризиків, здатність швидко приймати рішення в умовах невизначеності та обмеженої інформації, вміння змінювати плани та стратегії;

4) збереження надії та сенсу життя: наявність віри в майбутнє;

5) активне використання соціальної підтримки: здатність шукати, приймати та надавати допомогу іншим;

6) проактивність та пошук контролю: навіть в умовах зовнішньої неконтрольованості стійка людина шукає сфери, де вона може діяти, впливати на ситуацію, допомагати, брати на себе відповідальність;

7) фізична та психологічна витривалість: здатність витримувати тривале фізичне та емоційне напруження, в тому числі невизначеність та втрати. Життєстійкість – це не вроджена риса, а динамічний процес, який може розвиватися та підтримуватися через взаємодію індивідуальних зусиль та сприятливого соціального середовища.

Загалом, відповідаючи на запитання: «*Чи є у Вас бажання та сили для забезпечення психологічної стійкості до життєвих проблем?*», 47,4% дорослого населення України вказали, що в них є і бажання, і сили; 23,5% – що є бажання, але його реалізація «ніяк від мене не залежить»; 23% – що є бажання, але немає сил; і лише 6,1% – що взагалі немає такого бажання. Попри досвід переміщення, ВПО

демонструють схожий розподіл відповідей щодо наявності бажання та сил долати життєві проблеми, як і населення, що не змінювало місце проживання. Найбільша частка в обох групах (47,6% серед осілих та 46,3% серед переселенців) декларує наявність і відповідного бажання, і сил. Інші категорії відповідей: «є бажання, але немає сил» набрали 22,8% і 24,2% відповідно; «є бажання, але це не залежить від мене» – 23,8% і 22% відповідно. Відсутність бажання для збереження життєстійкості трохи частіше декларували ВПО, ніж осілі громадяни (7,5% проти 5,8%). Таким чином, на основі цих даних, статус ВПО не виступає ключовим фактором, що диференціює населення за рівнем самооціненої психологічної стійкості. Рівень прагнення та відчуття здатності бути психологічно стійким до життєвих труднощів є схожим серед осілого населення та вимушених переселенців. Можливо, це пов'язано з тим, що опитування проводилося через істотний часовий період після переміщення, і тому ВПО змогли вже пройти початковий етап міграційної кризи та адаптуватися, що зблизило їхні показники з осілим населенням. Можливо також, що самооцінка бажання та сил долати труднощі є відносно стабільною особистісною характеристикою, яка менш чутлива до ситуативних змін (таких як переїзд) порівняно з іншими показниками, наприклад, рівнем стресу.

Важливим внутрішнім психологічним ресурсом особистості, регулятором її діяльності є надія. Вона відкриває перспективу життя як у віддаленому майбутньому, так і в найближчий час, робить людину стійкою та терплячою до життєвих негараздів, надає сенс її діям. Про поширеність відчуття надії серед українців під час війни непрямым чином можна довідатися з даних таблиці 5.

Таблиця 5

**Оцінка частоти відчуття, що майбутнє безнадійне
залежно від міграційного статусу, %**

	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Ніколи	44,7	38,3	43,6
Зрідка	34,6	30,6	34,0
Періодично	15,4	22,2	16,5
Майже постійно	5,3	8,8	5,9

Отже, ВПО дещо рідше відповідають на запитання про відчуття безнадійності майбутнього «ніколи», «зрідка» і дещо частіше «періодично» або «майже постійно». Натомість імобільні респонденти, які проживають у своєму населеному пункті, частіше зазначають, що ніколи не відчувають безнадійності щодо майбутнього (44,7% порівняно з 38,3% у внутрішніх мігрантів). Також вони дещо частіше відчувають це зрідка (34,6% проти 30,6%). Песимістичні погляди на

майбутнє загалом притаманні представникам обох виокремлених груп, що зумовлено загальною ситуацією в країні, хоча специфічні виклики ВПО (більша невизначеність щодо житла, роботи, можливості повернення додому) посилюють ці відчуття.

Важливу роль як чинники та індикатори психологічного благополуччя в Україні відіграють такі особистісні ресурси, як оптимізм та відчуття контролю. Оптимізм – це генералізоване позитивне очікування щодо майбутнього, що сприяє життєстійкості та позитивному сприйняттю життя. Оптимісти схильні докладати більше зусиль для досягнення цілей та використовувати більш адекватні стратегії подолання труднощів.

Опитування дозволило встановити, що респонденти, які постійно проживають у своєму населеному пункті, децю частіше скоріше згодні з тим, що завжди з оптимізмом дивляться у майбутнє (41,8%), порівняно з тими, хто переїхав з іншого регіону (36,3%), а повністю згодні – 22,7% і 20,3% відповідно. Наявність власного дому, збереження (частково або повністю) соціальних зв'язків, роботи, звичного середовища дають більше підстав для оптимізму серед іммобільних громадян. Волонтерство, допомога армії, участь у житті громади дають відчуття причетності до спільної справи та власного внеску в військові зв'язки, збережені соціальні мережі забезпечують стабільнішу емоційну та практичну підтримку, що може живити почуття оптимізму. Згодні тією чи іншою мірою, що вони оптимісти, 64,5% осіб та 56,6% ВПО.

Переміщення зазвичай пов'язане з втратами, невизначеністю та стресом. Децю більша частка тих, кому важко відповісти на запитання, чи завжди вони з оптимізмом дивляться в майбутнє, серед ВПО (27,1% порівняно з 22,5% осіб громадян) може відображати їхні коливання в обстановці невизначеності та хронічного стресу, їхню непевність щодо подальшого розвитку подій.

Відсутність великих відмінностей між вказаними групами з цього питання може свідчити про те, що загальний рівень оптимізму в суспільстві на момент опитування визначається більш глобальними факторами (перебігом війни, економічною ситуацією тощо) або більшою мірою індивідуальними особливостями громадян, ніж специфічним досвідом переміщення.

Відчуття контролю стосується сприйняття індивідом своєї здатності впливати на події та результати власного життя. Сприйняття контролю над ситуацією, навіть якщо воно стосується лише окремих аспектів життя (наприклад, планування дня, облаштування тимчасового житла, контроль над інформаційним потоком), може значно знизити рівень переживаного стресу та тривоги.

Відчуття контролю допомагає структурувати хаотичне середовище та створювати відчуття прогнозованості, що є важливим для психологічного благополуччя в умовах невизначеності. Люди з вищим відчуттям контролю більш схильні до активних дій для покращення свого

становища: пошуку інформації, ресурсів, можливостей. Дані опитування доводять, що загалом по вибірці тією чи іншою мірою відчують, що все відбувається «по-їхньому», відповідно до їхніх бажань та поглядів, лише 22% респондентів; не згодні з цим тією чи іншою мірою – 38,1%; вагалися з відповіддю – 39,9%. Загалом рівень згоди з твердженням, що «все відбувається по-Вашому», є досить низьким в обох виокремлених групах: внутрішніх мігрантів та іммобільних громадян. Ключова відмінність полягає в рівні сильної незгоди: ВПО значно частіше (17,2%), ніж осіле населення (10,8%), категорично не згодні з тим, що життя йде відповідно до їхніх бажань та планів. Якщо об'єднати категорії незгоди, то сукупна частка незгодних серед ВПО (44,3%) є помітно вищою, ніж серед місцевих мешканців (36,9%). Втрата дому, майна, роботи, соціальних зв'язків об'єктивно зменшує можливості людини керувати своїм життям відповідно до власних бажань.

Висока частка тих, хто обрав варіант відповіді «важко сказати», в обох групах (40,0% серед осілих та 37,7% серед ВПО) підкреслює загальну атмосферу невизначеності та обмеженого контролю над життям, спричинену війною, яка впливає на всіх громадян, хоча і не однаковою мірою.

Розгляд психологічних ресурсів особистості під час війни можна доповнити, аналізуючи дані таблиці 6. З таблиці вбачається, що 47,5% респондентів, що залишилися у своєму населеному пункті, мають як бажання, так і сили для здійснення своїх планів, порівняно з 40,6% серед переселенців.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на питання «Чи є у Вас бажання та сили для забезпечення слідування власним планам?» залежно від міграційного статусу, %

Варіанти відповіді	Іммобільне населення	ВПО	Загалом
Немає такого бажання	4,2	5,1	4,4
Є бажання, але немає сил	19,9	22,5	20,4
Є бажання, і сили	47,5	40,6	26,4
Є бажання, це ніяк від мене не залежить	28,3	31,8	28,8

Водночас 22,5% ВПО повідомляють, що мають бажання, але відчують брак сил, що дещо більше, ніж серед тих, хто залишився (19,9%). Цей факт вказує на те, що переміщення може спричинити додаткові стреси та труднощі, що обмежують можливості для само-реалізації, зокрема через невизначеність життєвих обставин, труднощі з адаптацією або психологічні фактори. 28,3% осілих громадян вказують, що мають відповідне бажання, але його реалізація «ніяк від них

не залежить»; це приблизно співпадає з показником серед внутрішніх мігрантів (31,8%). В обох виокремлених групах існують непереборні обставини, які, на думку респондентів, не дозволяють їм реалізувати бажання та слідувати власним планам через зовнішні фактори, такі як економічні або соціальні умови. Аналіз вказує на те, що ВПО частіше стикаються з перешкодами для реалізації своїх планів через нестабільність та стрес, що супроводжують процеси адаптації в новому місці.

Коли внутрішніх ресурсів ВПО виявляється замало для їхнього психологічного благополуччя та соціальної адаптації, актуалізується потреба у зовнішніх психологічних ресурсах. З таблиці 7 вбачається залежність сприйняття професійної психологічної допомоги як ресурсу від статусу проживання. При тому, що переважна більшість респондентів в обох групах (понад 80%) фактично не користується професійною психологічною допомогою або через її неактуальність/небажання, або через фінансові бар'єри, ключові відмінності полягають в причинах некористування: осіле населення значно частіше вказує на неактуальність або відсутність практики звернення, тоді як ВПО значно частіше вказують на фінансову недоступність.

Аналіз даних таблиці 7 показує, що професійна психологічна допомога отримує різну оцінку залежно від того, чи переїжджали респонденти. Серед тих, хто залишився в своєму населеному пункті, 10,7% вважають, що психологічна допомога здебільшого їм допомагає, порівняно з 12,5% серед переселенців. Отже, професійна психологічна допомога може бути корисною для частини респондентів незалежно від того, чи вони змінили місце проживання.

Серед переселенців 7,7% вказали, що не можуть визначити, чи допомагає їм психологічна допомога, чи шкодить, проти 5,9% серед тих, хто залишився. Це може свідчити про певну невизначеність або стрес, пов'язаний з переміщенням, що може ускладнювати сприйняття психологічної допомоги або робити її менш ефективною.

ВПО значно рідше за іммобільних громадян вважають таку допомогу неактуальною для себе, що може свідчити про вищу потенційну потребу в ній, а також про більше усвідомлення її необхідності через пережитий стрес, травми та втрати. Водночас значно вищі фінансові бар'єри серед переселенців показують розрив між потенційною потребою та реальною можливістю отримати вказану допомогу: 19,1% ВПО vs 12,3% іммобільних громадян вказують, що не мають можливості отримувати цю допомогу через фінансові чи інші обмеження. Економічна нестабільність ВПО прямо впливає на доступ до платних послуг психологів. Відносно високий відсоток відповіді «не практикую/неактуальна» серед осілих громадян (70,7%) може відображати меншу суб'єктивну потребу, більшу опору на інші ресурси (сім'я, друзі) або ж стійкішу стигматизацію та упередження щодо психологічної допомоги в цій групі порівняно з ВПО (60%), які могли мати більше контактів з гуманітарними організаціями, що пропонують таку підтримку.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на питання «Що Вам особисто допомагає чи навпаки шкодить при виникненні психологічних негараздів (стресу, негативних емоцій, страхів, тощо)... професійна психологічна допомога?» залежно від міграційного статусу, %

	Імобільне населення	ВПО	Загалом
Здебільшого допомагає мені	10,7	12,5	11,0
Важко сказати, допомагає чи шкодить	5,9	7,7	6,2
Здебільшого шкодить мені	0,4	0,7	0,4
Не можу зараз собі цього дозволити	12,3	19,1	13,4
Не практикую / не актуально	70,7	60,0	68,9

ВПО значно рідше, ніж осіле населення, вважають психологічну допомогу неактуальною або не використовують її. Це логічно випливає з їхнього життєвого досвіду: переміщення, втрати, травматичні події, стрес, адаптація – все це об'єктивно підвищує потребу в підтримці з боку психологів. Водночас вимушені переселенці помітно частіше стикаються з фінансовими бар'єрами для отримання цієї допомоги. Переміщення часто пов'язане з втратою роботи, джерел доходу, збільшенням витрат, що робить платні послуги (зокрема психологічні) менш доступними. Це створює ситуацію, коли група з потенційно вищою потребою має менше фінансових можливостей для її задоволення.

Окреме питання у блоці запитань «Які види підтримки Ви отримуєте від держави або громадських організацій?» стосувалося саме психологічної підтримки. Це поняття ширше за професійну психологічну допомогу. З'ясувалося, що іммобільні громадяни значно частіше зазначають, що не мають потреби у психологічній підтримці (66,2%), порівняно з ВПО (54,4%) (таблиця 3). Натомість ВПО дещо частіше вказують на наявність потреби при відсутності підтримки (18,9% порівняно з 15,9% осілих громадян). Внутрішні мігранти також частіше за іммобільних громадян фактично отримують психологічну підтримку (7,7% vs 3,9%). Отже, психологічна підтримка є більш актуальною темою для ВПО. Однак зафіксовані незначні відмінності в отриманні психологічної підтримки та незадоволеній потребі в ній – це доволі неочікуваний результат, особливо порівняно з даними про професійну психологічну допомогу (див. вище), де фінансовий бар'єр для ВПО був виражений значно сильніше. Психологічна підтримка може включати ширший спектр допомоги, зокрема безкоштовні «гарячі лінії», групи підтримки, волонтерські ініціативи, які є відносно доступними для представників обох виокремлених груп (осілих та ВПО). Бар'єри (не лише фінансові, а й брак інформації, недовіра, стигма) стосовно звернення за підтримкою є значущими для обох груп, що призводить

до схожого рівня незадоволеної потреби, незважаючи на потенційно вищу відповідну потребу у ВПО.

Вказані вище відмінності відображають не лише ефективність цільових програм підтримки ВПО, але й фундаментальні структурні наслідки вимушеного переміщення, які створюють підвищений рівень уразливості навіть за умови активної інституційної підтримки. Результати аналізу вказують на необхідність диференційованого підходу до соціальної політики з урахуванням специфічних потреб обох досліджуваних груп населення.

Висновки. Життєстійкість людини в умовах війни є кумулятивним наслідком задіяння індивідуальних можливостей та здібностей, особистісних та соціальних ресурсів. Вона є потужним адаптивним механізмом, що позитивно орієнтує людину в надважких обставинах.

Переїзд до нової місцевості і, відповідно, зміна соціального оточення та звичного способу життя – це мегаподія у біографії кожного переселенця, що супроводжується трансформацією поглядів, настроїв, а також формуванням нових соціальних установок, особливостей поведінки та діяльності. Після переїзду до нового, а отже, стресогенного середовища ВПО опиняються в різноманітних структурних ситуаціях, в умовах депривації важливих життєвих потреб. Після задоволення базових потреб на перше місце виходить потреба внутрішніх мігрантів у соціальному статусі, у бажанні посісти гідне місце в новому локальному соціумі, потреба у самореалізації через професійну/громадську діяльність.

Про адаптацію ВПО як про dokonаний факт можна констатувати лише у випадках, коли вони перестають відчувати себе чужими у новому соціумі і залучаються до мікросередовища, що стає їм другим домом, з його павутинням різновалентних та багатовекторних зв'язків.

Вимушені переселенці, за нашими оцінками, мають нижчий рівень соціального капіталу порівняно з осілими громадянами через слабші соціальні мережі та нижчу участь у громадських заходах. Відновлення соціального капіталу потребує активних дій: участі у тренінгах, створення нових контактів, створення спеціальних механізмів підтримки для переселенців з боку інституцій держави, зокрема служб соцзахисту, а також муніципалітетів, громадських організацій тощо.

Осілим громадянам, порівняно з ВПО, притаманна більш позитивна оцінка життя та життєвих перспектив. Їхні цілі більш скеровані назовні: на розширення контактів близьких людей, на участь в житті локального соціуму. У них переважає особистісний контроль над перебігом життя, вони використовують активні та продуктивні стратегії подолання труднощів.

У воєнний час соціальні ресурси (згуртованість громади, волонтерський рух тощо) часто відіграють вирішальну роль, оскільки індивідуальні ресурси можуть бути обмеженими через стрес, втрати чи ізоляцію. Водночас індивідуально-психологічні чинники, як-от віра

в перемогу чи здатність знаходити сенс у боротьбі, допомагають людям зберігати надію та мотивацію.

Вимушені переселенці, які опинилися у складній життєвій ситуації, потребують належного співчуття та піклування, бо зазнають «подвійної депривації», стаючи об'єктом більшої уваги та підтримки з боку інституцій, але водночас залишаються групою з вищим рівнем незадоволення базових потреб через масштабність втрат, спричинених вимушеним переміщенням.

Спостерігається чітка закономірність: ВПО демонструють значно вищий рівень потреби (як задоволеної, так і незадоволеної) у соціальних послугах порівняно з усім населенням. Більшість осіб громадян не відчуває потреби в таких послугах, тоді як серед переселенців ця частка значно менша. ВПО частіше і отримують такі послуги, і вказують на їх нестачу. Дані опитування свідчать про підвищену соціальну вразливість внутрішніх мігрантів та важливість розбудови ефективних систем соціальної підтримки в місцях їхнього розселення для компенсації втрачених неформальних зв'язків та задоволення специфічних потреб.

Отже, проведений аналіз демонструє значні розбіжності в структурі доступу до соціальної та державної підтримки між ВПО та імобільним населенням. Виявлено, що:

ВПО властивий вищий рівень інтеграції в систему соціального захисту за всіма досліджуваними категоріями підтримки;

попри отримання допомоги від держави та волонтерів, серед ВПО зберігається високий рівень незадоволеності потреб, особливо у сферах житлової підтримки та медичних послуг;

більшість імобільного населення не відчуває потреби в різних видах підтримки, тоді як серед ВПО частка таких респондентів значно нижча.

Для підтримання та посилення життєстійкості ВПО необхідний комплексний підхід, що враховує три виміри:

1) соціально-демографічний: розробка цільових програм підтримки для найбільш вразливих груп (літні люди, діти, особи з інвалідністю, жінки, неповні сім'ї); сприяння воз'єднанню сімей; створення умов для інтеграції в освітні заклади;

2) соціально-економічний: сприяння працевлаштуванню, програми перекваліфікації, підтримка підприємництва; забезпечення доступу до гідного та стабільного житла; надання фінансової допомоги; забезпечення безперешкодного доступу до медичних, освітніх та соціальних послуг;

3) психологічний: забезпечення доступності якісної психологічної (за необхідності – психіатричної) допомоги; програми з розвитку навичок подолання стресу та життєстійкості; сприяння формуванню соціальних мереж підтримки, груп взаємодопомоги; інтеграційні заходи; робота з травмою та втратою; підтримка у пошуках сенсів та відновленні ідентичності.

У переселенців є чималий «сплячий» особистісний потенціал, завдяки якому вони здатні «переплавляти» негативні емоційні переживання у енергію дії, необхідну для пошуку ефективних шляхів вирішення життєвих проблем, треба лише вміти його активізувати.

Подальші дослідження можуть бути пов'язані з ґрунтовним аналізом впливу соціально-демографічних, соціально-економічних та індивідуально-психологічних чинників на стан та динаміку соціальної адаптації і життєстійкості ВПО, на ефективність різних видів підтримки у фіксованому (одномоментному) та лонгітюдному вимірах.

Список використаної літератури

1. Коваліско Н. В., Бубняк С. М. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 294 с.
2. Тітар І. О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови зняття статусу переселенця. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 57–68.
3. Дембіцький С. Рівень психологічного дистресу як показник адаптованості внутрішньо переміщених осіб: динаміка змін (2016–2018 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. Вип. 6 (20). С. 372–378.
4. Скларова І. Потреби ВПО у воєнний час: досвід громадського сектору України на прикладі ініціативи Shelter Ukraine. *Sociological Studios*. 2022. № 2(21). С. 57–67. URL: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-57-67> (дата звернення: 15.05.2025).
5. Дембіцький С. Стресові стани населення України в контексті війни. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (дата звернення: 28.02.2025).

Bova A. A., Bielenok O. A. Resilience and adaptation in wartime: the resource potential of internally displaced persons and the immobile population

The ongoing Russian aggression, which began in 2014 and escalated with the full-scale invasion in 2022, has led to the emergence of a significant social group of Internally Displaced Persons (IDPs) in Ukraine. This study aims to examine the impact of various resources (material, administrative, social, and psychological) on the adaptation of IDPs and the immobile population to wartime challenges. It also provides a comparative analysis of their resource profiles to identify the areas of greatest resource scarcity for the displaced.

The research is based on a nationwide sociological survey conducted by the Rating Sociological Group on behalf of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in October 2023. The empirical base comprises data from 2746 respondents aged 18 to 69, representing the population of Ukraine (excluding the occupied territories). The survey was conducted using a mixed-mode design (CATI – CAWI).

The findings show that IDPs more frequently face financial and material losses, exhibit lower levels of full-time employment and higher unemployment, and have a significant need for housing support and medical services. Despite a higher level of

integration into the social protection system and receiving various forms of state and public support, they still experience a significant deficit in meeting their basic needs, indicating a phenomenon of "double deprivation."

Furthermore, internal migrants have lower levels of social capital due to weakened social networks and are less likely to be surrounded by people of their own choosing, although they show greater proactivity in establishing new contacts with individuals who have similar life experiences. Regarding psychological resources, IDPs more often feel a lack of strength to implement their plans and are more prone to hopelessness about the future compared to the immobile population. The latter, in contrast, demonstrates a more positive life assessment and greater personal control. Nevertheless, a significant portion of IDPs demonstrates the ability to overcome difficulties and maintain optimism, which underscores their resilience.

Overall, the resilience of Ukrainians in wartime is a result of the cumulative engagement of individual capabilities and personal and social resources.

Key words: internally displaced persons (IDPs), social adaptation, resources, Russo-Ukrainian War, employment, state support, non-displaced population, unmet needs, social capital, Ukraine.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 05.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316.4.066:316.334.3 + 316.485

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.5>

О. М. КУЗЬМУК

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-9729-1785

СТІЙКІСТЬ «ЗНИЗУ»: РОЛЬ ЛОКАЛЬНИХ МЕРЕЖ ВЗАЄМОДОПОМОГИ У ПІДТРИМЦІ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

В умовах тривалої повномасштабної збройної агресії та системних екзистенційних загроз, що постали перед українським суспільством, феномен соціальної стійкості трансформується з теоретичного конструкту в ключовий чинник збереження національної суб'єктності та цілісності соціальної тканини. Дана стаття присвячена концептуалізації феномену «стійкості знизу» (bottom-up resilience) як специфічної форми соціальної самоорганізації, що виникає у відповідь на кризові умови функціонування соціуму. Актуальність дослідження зумовлена потребою у подоланні наявних методологічних розривів у вітчизняній та зарубіжній соціології, яка традиційно розглядає стійкість або кризь призму макроструктурних процесів (інституційна спроможність держави, функціонування критичної інфраструктури, державне управління), або на мікрорівні (індивідуальна психологічна резильєнтність та адаптивність особистості).

Авторка аргументує, що домінування бінарної опозиції «макро-мікро» призводить до небезпечного методологічного редукціонізму, залишаючи поза увагою дослідників мезо-рівень соціальної взаємодії. Саме на цьому рівні розгортаються динамічні процеси масової самоорганізації, формуються ситуативні та сталі волонтерські об'єднання, сусідські спільноти та неінституціоналізовані мережі взаємодопомоги. У статті доводиться, що ці горизонтальні структури, які часто базуються на «слабких зв'язках» та неформальних практиках солідарності, відіграли вирішальну роль у перші місяці вторгнення та продовжують залишатися фундаментом суспільної згуртованості. Ігнорування цього пласту соціальної реальності загрожуює викривленням розуміння механізмів виживання українського суспільства та знижує прогностичну цінність соціологічних моделей повоєнної відбудови.

Методологічну основу роботи складають методи теоретичного узагальнення, компаративний аналіз сучасних концепцій стійкості (resilience) та теорій соціального капіталу, а також концептуальне моделювання мережевих взаємодій. У дослідженні здійснено деконструкцію обмежень існуючих дослідницьких стратегій та запропоновано інтегративну модель аналізу, яка фокусується на локальних мережах як центральному механізмі соціальної амортизації кризових впливів.

Особливу увагу приділено аналізу того, як спонтанна низова координація компенсує дисфункції формальних інститутів в умовах високої невизначеності. Результати дослідження демонструють, що «стійкість знизу» є не лише реактивною відповіддю на загрозу, але й проактивним механізмом творення нових форм соціальної довіри та згуртованості. Висновки статті мають практичне значення для розробки стратегій повоєнного відновлення громад, вказуючи на необхідність інклюзії неформальних мереж у процеси прийняття рішень та управління відновленням, а також для подальшого удосконалення методологічного інструментарію соціології кризових станів.

Ключові слова: соціальна стійкість, локальні мережі взаємодопомоги, соціальна згуртованість, низова самоорганізація, мезо-рівень соціальної взаємодії, волонтерські практики, методологія соціологічного дослідження, соціальний капітал, суспільство в умовах війни.

Постановка проблеми. Соціальна згуртованість традиційно виступає ключовим об'єктом соціологічного аналізу, оскільки становить фундаментальну основу життєздатності суспільства та слугує інтегральним індикатором його внутрішньої стабільності. Однак в умовах глибоких соціальних потрясінь та екзистенційних викликів, спричинених повномасштабною збройною агресією проти України, цей концепт набуває нового змісту. Здатність громад до самоорганізації, швидкої мобілізації ресурсів та колективної дії «знизу» трансформується з локального феномену у визначальний чинник національної стійкості (national resilience). У цьому контексті локальні мережі взаємодопомоги перестають бути лише ситуативними механізмами виживання; вони еволюціонують у дієві інструменти розв'язання нагальних гуманітарних проблем та виступають «каркасом», що утримує соціальну тканину від дезінтеграції. Відтак, всебічне та методологічно коректне дослідження цих процесів становить пріоритетне наукове та практичне завдання сучасної української соціології.

Водночас, попри теоретичне визнання багатогранності феномену стійкості, сучасна емпірична соціологія стикається з фундаментальною методологічною проблемою. У дослідницьких практиках спостерігається стійка тенденція до редукціонізму – зведення комплексного та динамічного явища резильєнтності до обмеженого набору формалізованих індикаторів. Існуючі підходи здебільшого поляризовані: (1) макро-рівень – фокус на якості інститутів, стані інфраструктури, ефективності державних програм та (2) мікро-рівень – акцент на індивідуальній психологічній резильєнтності та адаптивних стратегіях окремих акторів.

Така бінарна оптика залишає поза увагою дослідників широкий пласт неформальних, мережевих та повсякденних практик мезо-рівня. Саме ці практики, що часто базуються на «слабких зв'язках» та горизонтальній довірі, сьогодні формують реальну онтологічну основу стійкості громад, проте залишаються методологічно «невидимими» для класичного інструментарію.

Наслідком такого спрощення є систематичне викривлення соціологічного знання про реальні механізми, що дозволяють українському суспільству чинити опір агресії та адаптуватися до кризових умов. Це, у свою чергу, суттєво нівелює прогностичний потенціал соціології, зокрема її здатність пояснювати т.зв. «парадокс стійкості» – емпірично фіксовану ситуацію, коли громади з обмеженими формальними ресурсами виявляються ефективнішими та життєздатнішими за більш забезпечені, але соціально атомізовані спільноти.

У практичній площині недооцінка латентних мережевих структур та їх ролі у соціальній амортизації унеможливує розробку дієвих державних політик. Без розуміння архітекτονіки низової солідарності будь-які стратегії відновлення ризикують бути неефективними, оскільки не спиратимуться на реальні центри громадської самоорганізації.

Таким чином, критичний перегляд існуючих методологічних підходів та розробка оновленої концептуальної рамки для дослідження «стійкості знизу» постає не як вузькоспеціалізована проблема, а як нагальне науково-практичне завдання. Необхідність такої ревізії диктується як внутрішньою логікою розвитку соціології кризових станів (*sociology of crisis*), так і гострою потребою суспільної практики в отриманні валідних даних про процеси, що визначають регенеративний потенціал українського соціуму. Вирішення цієї проблеми дозволить здійснити перехід від статичного «знімка» інституцій до багатовимірної аналізу локальних мереж як динамічного процесу, що є необхідною передумовою для посилення соціальної згуртованості у повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний науковий дискурс щодо трансформації українського суспільства в умовах повномасштабного вторгнення характеризується зміщенням фокусу з опису руйнівних наслідків війни на аналіз механізмів адаптації та резильєнтності. Дослідники все частіше розглядають соціальне середовище не просто як простір життєдіяльності, що зазнав травматичного впливу, а як активний чинник резильєнтності, що реалізується через функції абсорбції (поглинання шоків), адаптації та трансформації суспільних систем [6]. У цьому контексті стійкість громади концептуалізується не лише як економічна спроможність, але передусім як здатність до відновлення через соціальну когезію та мобілізацію внутрішніх ресурсів [2].

Значний масив робіт присвячено інституційним змінам у третьому секторі. Аналітики міжнародних організацій, зокрема ActionAid, характеризують процеси, що розпочалися після 24 лютого 2022 року, як прояв «сили знизу» (*power from below*), коли громадянські організації взяли на себе відповідальність у сферах, де державні інституції демонстрували дисфункцію або перевантаження [1]. Емпіричні розвідки Центру Спільних Дій підтверджують, що низовий громадський рух,

виникнувши як спонтанна реакція на екзистенційну загрозу, продемонстрував високу інституційну виживаність: близько 80% ініціатив, створених у 2022 році, трансформувалися у сталі форми діяльності [9]. Волонтерство при цьому розглядається як ключовий механізм мобілізації ресурсів, де кооперація швидко переросла рівень особистих контактів, сформувавши системні координаційні платформи з рівнем суспільної довіри (80%), що значно перевищує довіру до державних інституцій [8].

Важливим для нашого дослідження є фіксація динаміки соціальної згуртованості. Дані моніторингу reSCORE 2024 вказують на збереження високого рівня горизонтальної згуртованості (плюралістична ідентичність, відчуття приналежності), водночас фіксуючи тривожну тенденцію до зниження показників вертикальної згуртованості (довіри до влади) [10]. Така дивергенція актуалізує роль локальних мереж взаємодопомоги як компенсаторного механізму, що утримує соціальну структуру. У цьому контексті важливими є дослідження ролі фахівців-практиків (фасилітаторів) у громадах, чия діяльність сприяє зниженню напруги та налагодженню діалогу, особливо в процесах інтеграції ВПО [3]. Науковці наголошують, що успішна інтеграція переміщених осіб можлива лише за умов їх залучення до спільної волонтерської діяльності та процесів прийняття рішень, що перетворює їх з об'єктів допомоги на суб'єктів самоорганізації [5].

Фундаментальне підґрунтя для розуміння природи досліджуваних мереж закладено у працях зарубіжних соціологів. Д. Спейд проводить критично важливе розмежування між вертикальною благодійністю та горизонтальною взаємодопомогою (*mutual aid*), визначаючи останню як політично значущий акт побудови нових соціальних відносин солідарності, а не пасивного очікування допомоги [14]. Цю тезу розвиває С. Партелоу, доводячи на прикладі посткатастрофічного відновлення пряму кореляцію між наявним соціальним капіталом та швидкістю регенерації громади [13]. У вітчизняному дискурсі

О. Кузьмук пропонує розрізнити об'єктивні (ресурсні) та суб'єктивні виміри стійкості, доводячи, що саме локальні мережі формують суб'єктивне відчуття єдності, без якого матеріальні ресурси є неефективними [12]. Крім того, підкреслюється роль інклюзивності локальних ініціатив як запобіжника соціальних конфліктів між «старими» та «новими» мешканцями громад [11].

Окремий пласт досліджень фокусується на ролі цифрових інструментів. О. Кислова та співавтори, застосовуючи теорію використання та задоволення (UGT), демонструють трансформацію соціальних мереж з комунікаційних платформ на інструменти виживання та формування нових кіл довіри [4]. Водночас, дослідники вказують на загрози для сталості волонтерського сектору: фінансову нестабільність, залежність від донорських політик (де локальні ОГС часто виступають лише субпідрядниками) та ризики професійного вигорання [1; 7].

Попри значний обсяг емпіричних даних та теоретичних напрацювань, у соціології залишається невирішеним питанням, що стосується концептуалізації мезо-рівня соціальної стійкості. Більшість наведених досліджень фокусуються або на макроструктурних змінах (інституціоналізація волонтерства, державна політика, індекси сталості [7; 9]), або на індивідуальних стратегіях адаптації та психологічних аспектах резильєнтності.

Поза увагою дослідників залишається глибинна механіка функціонування неформальних локальних мереж як самодостатніх соціальних екосистем. Недостатньо вивченим є питання: яким чином спонтанні «слабкі зв'язки» (у термінології М. Грановеттера) в умовах екстремального стресу трансформуються у «сильні» інститути довіри? Як саме відбувається конвертація індивідуального соціального капіталу в колективну безпеку на рівні територіальної громади без участі формальних вертикальних структур?

Існуючі дослідження констатують факт ефективності низових ініціатив, проте рідко розкривають соціологічну природу цієї ефективності через призму мережевого аналізу. Крім того, потребує уточнення роль цих мереж не лише як інструменту «швидкого реагування» на гуманітарні виклики, а як довготривалого фактору посттравматичної соціальної згуртованості, що здатний компенсувати інституційну слабкість держави у повоєнний період.

Саме роль локальних мереж взаємодопомоги як інтегративного механізму, що забезпечує «зшивання» соціальної тканини в умовах фрагментації та кризи довіри до вертикальних інститутів, і становить предмет даної статті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Виходячи з актуальності теми та виявленої неповноти наукового осмислення мезо-рівня соціальної взаємодії в умовах війни, метою цієї статті є концептуалізація феномену «стійкості знизу» через аналіз функціональної ролі локальних мереж взаємодопомоги як ключового механізму підтримки та регенерації соціальної згуртованості в умовах кризового соціуму.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: здійснити демаркацію поняття «соціальна стійкість» на мезо-рівні, розмежувавши його з індивідуальною психологічною резильєнтністю та інституційною спроможністю держави, а також визначити специфіку мережевої взаємодії в умовах екзистенційної загрози; розкрити механізми трансформації спонтанних, ситуативних практик солідарності у сталі (інституціоналізовані) форми громадської самоорганізації, проаналізувавши динаміку перетворення «слабких зв'язків» на ресурс колективної безпеки; визначити компенсаторний потенціал локальних мереж взаємодопомоги, з'ясувавши, яким чином неформальна горизонтальна координація заміщує або доповнює дисфункціональні елементи вертикальних державних

інститутів (зокрема, у сфері гуманітарного реагування та інтеграції ВПО); окреслити роль локальних спільнот як суб'єктів повоєнної відбудови, обґрунтувавши необхідність інклюзії неформальних мережових структур у стратегії національного відновлення задля забезпечення довготривалої соціальної згуртованості.

Об'єктом дослідження є соціальна згуртованість українського суспільства в умовах повномасштабного вторгнення, а предметом – локальні мережі взаємодопомоги як чинник забезпечення «стійкості знизу».

Виклад основного матеріалу. Феномен соціальної стійкості (resilience) в умовах екзистенційних загроз, що постали перед Україною, набуває виняткової ваги у сучасному науковому дискурсі, трансформуючись із суто теоретичного конструкту в ключовий об'єкт соціологічного аналізу. Повномасштабне вторгнення стало каталізатором унікальних процесів суспільної самоорганізації, які вимагають глибокого осмислення. Численні емпіричні дані, зокрема результати моніторингу reSCORE, переконливо демонструють збереження високого рівня горизонтальної згуртованості та національної єдності, попри безпрецедентний тиск на соціальну систему [10]. Паралельно з цим, аналітичні центри документують феноменальне зростання громадського сектору, який демонструє здатність до швидкої адаптації та масштабування діяльності [9]. Втім, попри наявність значного масиву емпіричних даних, критичний аналіз сучасного наукового доробку дозволяє констатувати наявність суттєвої методологічної проблеми, яку можна охарактеризувати як редукціонізм у дослідженнях стійкості.

Ця проблема проявляється у домінуванні бінарної опозиції в підходах до вивчення резильєнтності, що залишає поза увагою дослідників цілі пласти соціальної реальності. З одного боку, поширеним є макро-інституційний підхід, у межах якого стійкість інтерпретується переважно як результат ефективності державного управління, логістики та функціонування критичної інфраструктури. У такій оптиці населення часто розглядається як пасивний об'єкт соціальної політики або реципієнт гуманітарної допомоги [2], що, безумовно, є важливим для оцінки державних спроможностей, але не пояснює феномену масового низового опору. З іншого боку, дослідницький фокус часто зміщується на формалізований волонтерський рух – діяльність великих благодійних фондів та інституціоналізованих громадських організацій [1; 7; 8]. Безумовно, цей сектор відіграє колосальну роль, проте фокусування виключно на ньому залишає «невидимими» для соціологічної оптики менш помітні, рутинні, але критично важливі практики взаємодопомоги – від сусідських чатів до ситуативних груп підтримки, які формують тканину повсякденного життя в умовах війни. Наслідком такого спрощення стає небезпечне епістемологічне викривлення: наука ризикує втратити з поля зору реальні механізми, що забезпечили виживання

громад у найбільш критичні моменти. Як слушно зауважують аналітики ActionAid, саме громадянське суспільство, реалізуючи концепцію «сили знизу», взяло на себе відповідальність та функції життєзабезпечення у тих сферах, де державні інституції стикнулися з дисфункцією або перевантаженням [1].

Саме тому нагальним завданням стає зміщення дослідницького фокусу на мезо-рівень локальних мереж та концептуалізація феномену «стійкості знизу». Теоретичним ключем до розуміння специфіки українського досвіду може слугувати фундаментальне розмежування між вертикальними структурами благодійності та горизонтальними мережами взаємопідтримки. Спираючись на підхід Д. Спейда, варто наголосити, що справжня взаємодопомога (*mutual aid*) є не просто механізмом розподілу ресурсів, а політично значущим актом побудови нових солідарних відносин («*Solidarity Not Charity*»), де суб'єктність спільноти реалізується через колективну дію, а не через пасивне очікування зовнішньої інтервенції [14]. Ця теоретична рамка дозволяє по-новому інтерпретувати емпіричні дані, наведені Центром Спільних Дій, згідно з якими абсолютна більшість (близько 80%) низових ініціатив, що виникли як спонтанна реакція на загрозу, згодом трансформувалися у сталі організаційні форми [9]. Такий факт свідчить про те, що українські локальні мережі здійснили якісний еволюційний перехід від ієрархічних та централізованих моделей антикризового менеджменту до гнучких мережових структур солідарності, що виявилися більш життєздатними в умовах невизначеності.

Механізми цієї трансформації та ефективності низових мереж розкриваються через категорію соціального капіталу. Як доводить С. Партелю на прикладі відновлення спільнот після катастроф, існує пряма кореляція між наявним рівнем соціального капіталу та швидкістю регенерації громади [13]. У цьому контексті соціальний капітал перестає бути абстрактною категорією і постає як динамічний актив, що дозволяє мережам ефективно акумулювати та розподіляти обмежені блага. Розвиваючи цю думку безпосередньо в контексті реалій війни, О. Кузьмук пропонує важливе розрізнення між об'єктивними (ресурсними) та суб'єктивними вимірами стійкості [12]. Емпіричний аналіз підтверджує, що проста наявність матеріальних ресурсів є недостатньою умовою стійкості без суб'єктивного відчуття єдності та спільної мети, яке генерується та відтворюється саме в просторі локальних мереж взаємодії. Більше того, в умовах повномасштабного вторгнення ці мережі виконують критичну функцію соціальної амортизації та інтеграції, особливо у контексті взаємодії з внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Дослідники, зокрема Джакоді та співавтори, наголошують, що стійкість соціальної тканини прямо залежить від інклюзивності локальних ініціатив [11]. Цю тезу підтверджують висновки М. Лехолетової, яка вказує, що успішна інтеграція ВПО можлива лише за умови їх залучення до спільних волонтерських практик, що

перетворює їх із пасивних об'єктів гуманітарної допомоги на активних суб'єктів самоорганізації [5].

Важливу роль у фасилітації цих процесів відіграють професійні координатори та фахівці з соціальної згуртованості, чия діяльність, за даними Карітасу України, сприяє зниженню соціальної напруги та налагодженню продуктивного діалогу всередині громад [3]. Окремим, але не менш важливим виміром функціонування локальних мереж, є цифровий простір. О. Кислова та співавтори, застосовуючи теорію використання та задоволення (UGT), демонструють трансформацію соціальних мереж, які з розважальних платформ перетворилися на інструменти фізичного виживання та координації ресурсів, дозволяючи формувати нові кола довіри в умовах розриву старих соціальних зв'язків [4]. Це спостереження корелює з даними про те, що волонтерські платформи користуються значно вищим рівнем довіри суспільства, ніж офіційні інституції [8], що підтверджує тезу про заміщення вертикальної довіри горизонтальною.

Виходячи з проведеного аналізу, стає очевидною необхідність перегляду існуючих дослідницьких стратегій та впровадження оновленої, інтегративної моделі дослідження «стійкості низу», що базується на принципі методологічної тріангуляції. Реалізація такої моделі на макрорівні має передбачати проведення комплексного кількісного картування ландшафту довіри та соціальної згуртованості. При цьому доцільним вбачається використання валідного та апробованого інструментарію, подібного до індексу reSCORE [10] або індексу сталості організації громадянського суспільства [7], проте з суттєвою модифікацією – розширенням системи індикаторів для фіксації неформальних, латентних практик взаємодії, які часто випадають з поля зору стандартизованих опитувань. Логічним продовженням аналізу має стати мезорівень, сфокусований на дослідженні архітекτονіки соціальних зв'язків у локальних спільнотах за допомогою методу мережевого аналізу (Social Network Analysis). Такий підхід дозволить емпірично верифікувати процеси, описані в аналітичних звітах ЦЕДЕМ [8] та Центру Спільних Дій [9], зокрема простежити динаміку трансформації ситуативних «слабких зв'язків» у стійкі інституційні форми співпраці. Глибинне ж розуміння феномену забезпечується на мікрорівні через занурення у внутрішню логіку повсякденних практик. Застосування якісних методів, таких як наративні інтерв'ю та етнографічні спостереження, уможливило вивчення суб'єктивних смислів солідарності, акцентованих у працях О. Кузьмук [12], а також детальну реконструкцію механізмів психологічної адаптації та резильєнтності, що є предметом аналізу О. Сиви [6].

Таким чином, узагальнюючи викладений матеріал, можна стверджувати, що локальні мережі взаємодопомоги є не просто допоміжним елементом системи гуманітарного реагування, а фундаментом соціальної стійкості українського суспільства в умовах війни. Вони ефективно

трансформують індивідуальний соціальний капітал у колективну безпеку, забезпечуючи життєздатність соціуму через механізми дієвої солідарності. Ігнорування цього мезо-рівня у наукових дослідженнях та державних стратегіях відновлення несе ризики втрати ключового ресурсу для повоєнної відбудови, тому запропонована інтегративна модель дозволяє здійснити необхідний перехід від статичної фіксації ресурсів до динамічного розуміння процесів самоорганізації, що є необхідною передумовою для адекватної соціологічної рефлексії українського досвіду опору.

Висновки та перспективи подальшого розвитку у цьому напрямі. Проведене у межах статті теоретико-методологічне дослідження дозволяє сформулювати низку засадничих висновків, які концептуалізують природу соціальної стійкості українського суспільства в умовах екзистенційної кризи та визначають вектори оновлення соціологічного інструментарію.

Насамперед, у роботі аргументовано доведено, що домінуюча у сучасному науковому дискурсі практика вивчення соціальної згуртованості в умовах війни характеризується системним методологічним редукціонізмом. Ця проблема проявляється у схильності дослідників зводити комплексний, багатовимірний феномен резильєнтності виключно до макроінституційних показників, таких як ефективність державного антикризового менеджменту та обсяги міжнародної допомоги, або ж до аналізу формалізованого, інституційного волонтерства. Такий підхід, як було продемонстровано, призводить до суттєвого викривлення соціологічного знання, оскільки формує хибне уявлення про пасивність локальних спільнот та залишає «методологічно невидимим» величезний пласт неформальних практик взаємодопомоги на мезо-рівні. Водночас, як засвідчує аналіз емпіричних даних [1; 9], саме ці латентні мережі відіграли вирішальну роль у збереженні соціальної тканини в найбільш критичні періоди вторгнення і продовжують виступати ключовим механізмом її регенерації.

Другим важливим висновком є обґрунтування евристичної цінності парадигми «стійкості знизу» (community resilience) як базової теоретичної рамки для дослідження українського досвіду. Спираючись на аналіз джерел [11; 14], у статті підтверджено, що локальні мережі взаємодопомоги не можна розглядати лише як ситуативні, реактивні відповіді на стрес. Натомість вони являють собою складні, саморегульовані соціальні екосистеми, здатні ефективно трансформувати індивідуальний соціальний капітал у колективну безпеку. Саме ці горизонтальні структури, функціонування яких базується на принципах дієвої солідарності, а не пасивної благодійності, виступають головним запобіжником соціальної фрагментації та атомізації суспільства в умовах тривалого травматичного стресу [6; 12].

Ключовим науковим здобутком роботи стала розробка контурів інтегративної моделі дослідження, яка долає фрагментарність

існуючих підходів шляхом реалізації принципу методологічної триангуляції. Запропонована модель пропонує системне поєднання трьох дослідницьких оптик: кількісного картування ландшафту довіри на макрорівні з використанням адаптованих інструментів типу reSCORE [10], мережевого аналізу (SNA) архітекtonіки зв'язків у локальних спільнотах на мезо-рівні, а також якісного заглиблення у внутрішню логіку повсякденних практик та суб'єктивних смислів солідарності на мікрорівні. Такий синтетичний підхід дозволяє отримати об'ємну картину соціальної реальності, де статистичні показники верифікуються глибинним розумінням мотивації акторів.

Практична значущість отриманих результатів відкриває широке поле для подальших наукових пошуків, пріоритетом яких має стати перехід від теоретичного конструювання до емпіричної апробації запропонованої моделі. Це завдання вимагає розробки та валідації специфічного дослідницького інструментарію, чутливого до неформальних взаємодій, зокрема гайдів для наративних інтерв'ю та методик цифрової етнографії для аналізу комунікації у будинкових чатах. Нагальним вбачається застосування цієї методології для вивчення специфічних форм стійкості у вразливих групах, передусім у контексті інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Як вказують дослідники [5; 11], саме інклюзія у низові мережі взаємодопомоги є ключовим фактором зниження соціальної напруги та успішної адаптації переселенців. Не менш важливим є аналіз практик солідарності у прифронтових громадах, де локальні мережі часто де-факто заміщують дисфункціональні державні сервіси, забезпечуючи фізичне виживання населення. У довгостроковій перспективі розгортання лонгітюдних досліджень на основі цієї моделі дозволить відстежити динаміку трансформації практик взаємодопомоги в умовах повоєнної відбудови. Враховуючи ризик зниження мобілізаційного потенціалу мереж після завершення гострої фази конфлікту, розуміння механізмів їх інституціоналізації та включення у процеси прийняття рішень є критичною передумовою для забезпечення демократичного розвитку України та уникнення патерналістських моделей відновлення.

Список використаної літератури

1. From the Ground Up: Ukraine's Civil Society in Recovery. A Political Economy Analysis of Civil Society Dynamics and Perspectives for the Future / ActionAid International. 2025.
2. Двігун А. О. Стійкість та потенціал громад в умовах війни: загрози та заходи протидії. *Review of Transport Economics and Management*. 2023. Вип. 10(26). С. 34–38. DOI: <https://doi.org/10.15802/rtem2023/300138>.
3. Звіт за результатами дослідження впливу діяльності фахівців напрямку соціальної згуртованості на роботу проєктів у громадах / Карітас України. Березень 2025.

4. Кислова О., Кузіна І., Профатілова Л. Функції соціальних мереж в адаптації українських біженців у країнах – членах ЄС. *Migration & Law*. 2025. Т. 5, № 2. С. 49–70. DOI: <http://doi.org/10.32752/2786-5185-2025-5-2-49-70>.
5. Лехолетова М. М., Дуля А. В., Спіріна В. Є. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади. *Соціальна робота та психологія: освіта і наука*. 2025. № 1. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-5>.
6. Сова О. Ю. Конфігурації соціального середовища в контексті резиліентності якості життя населення. *Український соціум*. 2025. № 3(94). С. 13–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2025.03.013>.
7. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства в Україні: Звіт за 2024 рік / Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). 2025.
8. Волонтерство за рік повномасштабної війни: як небайдужі громадяни формують надійний тил для захисників України / Центр демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ). 22 лютого 2023.
9. Спільноти воєнного часу: Дієві та вчасні. Низове громадянське суспільство в Україні – 2022 / Центр Спільних Дій. Київ, 2023.
10. Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними дослідження reSCORE 2024 в порівнянні з reSCORE 2023 та SCORE 2021 / SeeD, USAID, UNDP. 2024.
11. Approaches to Strengthen the Social Cohesion between Displaced and Host Communities / C. Jayakody et al. *Sustainability*. 2022. Vol. 14, no. 6. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14063413>.
12. Kuzmuk O. Subjective and objective dimensions of community resilience at war time (based on the results of a qualitative research analysis). *Scientific Journal of Polonia University*. 2024. Vol. 10(26). DOI: <https://doi.org/10.23856/6522>.
13. Partelow S. Social capital and community disaster resilience: post-earthquake tourism recovery on Gili Trawangan, Indonesia. *Sustainability Science*. 2020. Vol. 16. P. 203–220. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-020-00854-2>.
14. Spade D. Solidarity Not Charity. *Social Text*. 2020. Vol. 38. P. 131–151. DOI: <https://doi.org/10.1215/01642472-7971139>.

Kuzmuk O. M. «Bottom-up» resilience: the role of local mutual aid networks in maintaining social cohesion during the full-scale invasion

In the context of prolonged full-scale armed aggression and systemic existential threats facing Ukrainian society, the phenomenon of social resilience transforms from a theoretical construct into a key factor in preserving national subjectivity and the integrity of the social fabric. This article is devoted to the conceptualization of the phenomenon of «bottom-up resilience» as a specific form of social self-organization arising in response to crisis conditions of social functioning. The relevance of the study is driven by the need to overcome existing methodological gaps in domestic and foreign sociology, which traditionally views resilience either through the prism of macro-structural processes (state institutional capacity, critical infrastructure functioning, public administration) or at the micro-level (individual psychological resilience and personal adaptability).

The author argues that the dominance of the binary «macro-micro» opposition leads to dangerous methodological reductionism, leaving the meso-level of social

interaction outside researchers' attention. It is at this level that dynamic processes of mass self-organization unfold, and situational and sustainable volunteer associations, neighborhood communities, and non-institutionalized mutual aid networks are formed. The article demonstrates that these horizontal structures, often based on «weak ties» and informal solidarity practices, played a decisive role in the first months of the invasion and continue to remain the foundation of social cohesion. Ignoring this layer of social reality threatens to distort the understanding of Ukrainian society's survival mechanisms and reduces the predictive value of sociological models of post-war reconstruction.

The methodological basis of the work consists of methods of theoretical generalization, comparative analysis of modern resilience concepts and social capital theories, as well as conceptual modeling of network interactions. The study deconstructs the limitations of existing research strategies and proposes an integrative analysis model focusing on local networks as the central mechanism of social buffering of crisis impacts.

Particular attention is paid to analyzing how spontaneous bottom-up coordination compensates for the dysfunctions of formal institutions under conditions of high uncertainty. The research results demonstrate that «bottom-up resilience» is not merely a reactive response to a threat, but a proactive mechanism for creating new forms of social trust and cohesion. The conclusions of the article have practical significance for developing strategies for post-war community recovery, indicating the necessity of including informal networks in decision-making and recovery management processes, as well as for further improving the methodological toolkit of the sociology of crisis states.

Key words: *social resilience, local mutual aid networks, social cohesion, grassroots self-organization, meso-level of social interaction, volunteer practices, methodology of sociological research, social capital, society in wartime.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316.613.434 + 314.745.22

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.6>

В. І. ЛУКАШЕВА

здобувачка освіти спеціальності «Соціальна робота»
освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр»
Маріупольський державний університет

О. С. ЗУБЧЕНКО

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ПІДЛІТКОВА АГРЕСІЯ У ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено актуальним питанням підліткової агресії в умовах прифронтового міста Павлоград. Автори відзначають, що війна як специфічний вид екстремальної ситуації негативно впливає на формування особистості юнаків та дівчат. Вимушений переїзд, зміна соціального мікросередовища, необхідність входження у нові навчальні колективи породжують у маленьких переселенців відчуття тривоги, страху, неприйняття нових життєвих реалій та як наслідок – агресію проти оточуючих.

Засновуючись на результатах емпіричного дослідження, проведеного методом роздаткового анкетування у навчальних закладах м. Павлоград, у статті проводиться порівняльний аналіз психоемоційного стану місцевих школярів та дітей із родин ВПО. Констатується, що для обох категорій характерні високі аномічні показники – тривога, самотність та драматичність. Проте серед маленьких переселенців через дезадаптованість та втрату звичайних соціальних благ спостерігається суттєво вищий рівень стресу. Разом з тим отримані дані вказують на високий рівень агресії у шкільному колективі, що може бути пов'язано як із віковими особливостями хлопців і дівчат, так і загальною атмосферою в країні через повномасштабну війну. Дослідники виділяють три основні стратегії поведінки у конфлікті, які характерні для підлітків, – активна агресія, уникнення та вихід, що відрізняються за віковими групами учасників опитування.

Зроблено висновок про суттєве послаблення соціальних зв'язків у шкільному класі через тривале дистанційне навчання і поступову втрату ним ознак первинної соціальної групи. У цьому контексті занепокоєння викликає соціальна ізоляція дітей ВПО, три п'ятих з яких не мають друзів у новій школі, і дуже пасивні у неформальному спілкуванні з однолітками.

Поряд з цим у статті наголошується, що в умовах повномасштабної війни, у прифронтових регіонах процес стигматизації слабких соціальних груп (до яких належать біженці) має тенденцію до гальмування. Але по мірі наближення лінії фронту до великих міст та виникнення у наших співвітчизників

дилеми «лишитися чи їхати», агресивна поведінка підлітків може модифікуватися та посилюватися.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, агресія, соціальна ізоляція, соціальні зв'язки, первинна група.

Постановка проблеми. Повномасштабна російська агресія проти України породила нові та загострила багато існуючих соціальних проблем. Особливе місце серед них займає підліткова агресивність. Хронічний стрес, що виникає в умовах тривалих бойових дій, вкрай негативно впливає на формування особистості юнаків та дівчат. Адже вони активно намагаються виходити із колективної соціальної ролі дітей, але поки що не мають досвіду та компетентностей для оволодіння соціально-статусними позиціями дорослих. Війна як особливий вид екстремальної ситуації привнесла в життя підлітків чимало трагічних моментів, що переживаються ними вперше, – загибель або важке поранення рідних та близьких, руйнування оселі, втрата батьками роботи, швидке зубожіння родини та вимушене переселення із окупації або прифронтових територій.

За даними на червень 2025 року, рідний дім покинуло понад 940 тис. дітей або 20% від загальної кількості ВПО. На початок 2023-2024 навчального року до нових шкіл у інших регіонах нашої держави ходили майже 170 тис. дітей-ВПО [16, с.84]. Зміна просторових локацій, соціального мікросередовища, необхідність входження у нові навчальні колективи та первинні мікрогрупи всередині них, породжують у маленьких переселенців відчуття тривоги, страху, несприйняття нових життєвих реалій та як наслідок – агресію проти оточуючих. З іншого боку, варто згадати міркування А. Шюца про те, що дім (а разом з ним – і весь світ) змінюється не лише для тих, хто його покинув, але й для тих, хто нікуди не виїжджав. Адже у громадах неподалік лінії фронту (зокрема, Павлоградська на Дніпропетровщині), рідна хата вже давно перестала бути місцем затишку та спокою, а звелася до умовно безпечного коридору та підвалу, які ще можуть врятувати від уламків «шахеду», але не допоможуть при прямому влучанні російської ракети. Повзучий наступ окупантів породжує тривогу за день завтрашній – чи доведеться жити у цьому місті через півроку або рік чи їхати на захід. Все це відчутно впливає на емоційний стан місцевих школярів, може призводити до посилення негативних соціальних явищ та погіршення психологічного мікроклімату у шкільних колективах, виникнення системних конфліктів із новоприбулими учнями. Все це зумовлює теоретичну і практичну актуальність поставленої нами проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика підліткової агресії є дуже багатоаспектною та широко висвітлена у спеціальній літературі. Зокрема, нашу увагу привернули концепції базової тривоги К. Хорні (війна як чинник посилення невротичних потреб) [20], Е.Фромма (агресія як продукт соціального середовища та результат

розриву соціальних зв'язків) [19], А.Бандури (соціальні моделі агресії) [23] та Л. Берковіца (роль зовнішнього соціального тиску у виникненні агресії) [3]. Також значний інтерес становлять праці О.Щербакової (особливості психоемоційного стану підлітків під час війни) [22], І.Шкільної (соціально-ідентифікаційні практики в умовах прикордоння) [21], І.Сингаївської (переживання підлітками страху і тривоги) [15], Л. Міхєєвої (соціально-психологічні особливості підліткового періоду часів великої війни) [10], О.Качмар [6] і Т. Архіпової [1; 2]. Разом з тим більшість емпіричних даних, що наводяться у цих публікаціях, стосується тилових регіонів, де війна відчувається не так гостро і меншою мірою впливає на повсякденне життя.

Мета статті – засновуючись на результатах емпіричного дослідження, описати особливості проявів підліткової агресії у прифронтовому місті в контексті учнівських колективів, визначити соціоструктурні чинники, що впливають на цей процес.

Виклад основного матеріалу. Павлоград – це найближче до лінії фронту велике місто Дніпропетровської області. Перші біженці з'явилися тут ще влітку 2014 р., а із посиленням наступу окупантів на Покровському та Новопавлівському напрямках сюди стали активно прибувати жителі сусідніх громад. За даними місцевої влади, на серпень 2024 р. у Павлограді проживало 18,6 тис. ВПО, 3, 5 тис. із яких – діти (21,4%) [13]. На цьому тлі за останні роки населення міста збільшилось із 103 до 110 тис. осіб, а разом з ним – зросли ціни на оренду нерухомості, що особливо болісно вдарило по малозабезпечених переселенцях.

Справжнім жахом для городян часто стають сигнали повітряної тривоги. Із початку повномасштабного вторгнення ворог випустив по місту десятки крилатих, балістичних ракет та ударних безпілотників. Один із наймасштабніших обстрілів стався у травні 2023 року, коли загинуло двоє та було поранено 34 містян. Різних пошкоджень зазнали 24 багатоповерхівки, 80 приватних житлових будинків та 9 закладів освіти.

Також велика війна призвела до загострення всіх наявних соціально-економічних проблем: безробіття (що значно зросло через знищення ворогом промислової інфраструктури та ускладнення експортної логістики), перебої у водопостачанні, погана робота громадського транспорту та високий рівень злочинності. Протягом 2024 р. поліцейські провели 230 рейдів у сім'ях, які знаходяться у складних життєвих обставинах, виявили 703 випадки домашнього насильства, склали 478 протоколів щодо неповнолітніх та розслідували 115 зникнень дітей (всіх знайшли живими). Значну небезпеку становить і велика кількість дорожніх пригод – майже щодня у місті стаються серйозні ДТП [18].

Окрім цього, варто врахувати, що із прибуттям великої кількості ВПО у Павлограді значно зросло навантаження на соціальну інфраструктуру, зокрема, освітні заклади, що не завжди підкріплюється

збільшенням бюджетного фінансування. Всі ці обставини і зумовили соціально-проблемний фон нашого дослідження.

В основу інструментарію покладено ряд апробованих раніше методик: визначення показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького) [17, с. 14-20], дослідження імпульсивності (В. Лосенков) [11, с. 62-67], вивчення акцентуації у підлітків (Леонгард – Шмішек) [12], а також шкалу тривожності Тейлора [7].

Методом роздаткового групового анкетування за місцем навчання у квітні – травні 2025 року за погодженням із адміністрацією освітніх закладів було опитано 96 учнів ліцеїв № 17 та 19 Павлоградської міської ради (74 – місцеві, 22- ВПО). Середній час заповнення анкети склав 20-25 хвилин, кілька разів під час повітряної тривоги респондентам доводилося працювати в укриттях.

Дослідницький інструментарій ми структурували за кількома тематичними блоками: емоційний стан та внутрішні переживання, реакція на агресію та конфлікти, особливості взаємовідносин у малій групі, особистий та соціальний простір.

Результати, що наведені у таблиці 1, справляють неоднозначне враження. З одного боку, бачимо високі аномічні показники – тривогу, самотність та дратівливість. Це може бути зумовлене не тільки війною, але й об'єктивними чинниками. Як зауважує І. Сингаївська, підлітковий вік характеризується виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, пов'язану з пошуком свого місця в суспільстві: підліток починає інтенсивно рефлексувати щодо себе, інших, суспільства, інакше розставляються акценти: сім'я, школа, однолітки набувають нових значень і смислів [15, с.302-303]. На цій основі виникає статусно-рольовий конфлікт, почуття покинутості та непотрібності у цьому світі.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як ти почуваєшся останнім часом?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Відчуваю сильну злість	14	4
Дратуюсь навіть через дрібниці	42	45
Відчуваю тривогу, страх	26	41
Відчуваю себе самотньо	24	41
Хочеться усамотнитись	11	13
Відчуття, що мене не розуміють	20	27
Хочеться когось образити словами	3	18

З іншого боку, можемо спостерігати суттєво вищий рівень розгубленості серед дітей ВПО. Це можна зрозуміти, адже вони разом з батьками не тільки опинилися у новому соціальному оточенні, але й втратили багато звичних соціальних благ, відчувають дезадаптованість,

неможливість задовольняти базові потреби. У цьому контексті доречно згадати фроммівську дихотомію «мати – бути». Хлопці та дівчата не встигли накопичити великих статків, купити квартири та побудувати дачі, але в цей же час вони забезпечують живу присутність у новому світі, не чіпляються за старе, фокусуються на процесі, а не результаті. Роздуми українських біженців про майбутнє сповнені туги та смутку: «Ми нічого не плануємо... Я розумію, що буду робити наступного тижня або наступного місяця, але я боюся» [5, с. 100]. За таких умов актуальним завданням видається активізація соціально-педагогічної роботи із уникнення ізоляції вимушено переміщених дітей у нових шкільних колективах. Це може включати підготовку груп учнів-медіаторів, спільні проекти, ігри, змагання між місцевими школярами та ВПО, проведення «живої бібліотеки» із людьми, які зуміли заново скласти своє життя на новому місці тощо.

В контексті цього виникає наступне запитання – а як впливають злість та агресія на зміни у соціальній поведінці підлітків? (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «Що ти зазвичай відчуваєш, коли злишся?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Бажання плакати або втекти	33	41
Відчуття, що мене ніхто не розуміє	23	36
Хочеться кричати	29	27
Хочеться вдарити (об'єкт чи стіну)	39	27

Наведені дані дозволяють нам зробити кілька важливих висновків. По-перше, маємо достатню велику групу дітей, які прямо схильні до фізичної агресії, нехай і проти уявного противника (який дуже легко може перетворитися на реального). Нічого дивного в цьому начебто немає, адже ми четвертий рік живемо у стані повномасштабної війни, яка принесла горе практично до кожної української родини, а реальна та уявна цінність людського життя, на жаль, стрімко знизилася, перетворившись на сухі цифри статистики загиблих та поранених. Проте, як відзначає О.Кордунова, діти, яким до вподоби вирішувати все кулаками, відрізняються малою розважливістю і стриманістю, поганим самоконтролем. Інколи це пов'язане із невмінням чи небажанням стримувати задоволення власних потреб [8, с. 132].

Як наслідок – постійне прагнення гострих відчуттів, що може призвести до самовбивчих ігор (на зразок «Синього кіта» та її модифікацій) чи навіть до вербування російськими спецслужбами задля вчинення терористичних актів. На окрему увагу заслуговують майже 40% респондентів, які схильні до втечі із своєї спільноти. Йдеться не лише про фізичне переміщення, покидання родини, школи або

інтернатного закладу. Ця проблема є більш широкою та, вирогідно, пов'язана із складностями первинної соціалізації, невдалим розв'язанням вікових криз (за Е.Еріксоном) і загальним станом дезадаптованості. На тлі цього тривають пошуки нової, кращої референтної групи, де розуміють та не ображають – молодіжної субкультури (від хіпі до квадробоберів), персонажів комп'ютерної гри, серіалу на Netflix або популярних блогерів.

Чи означає це, що причина підліткової агресії – бажання протиставити себе нецікавому та часто ворожому світу? Т. Архіпова доводить, що тут все набагато складніше, зокрема, існують сильні кореляційні зв'язки між фізичною агресією та негативізмом, підозрілістю, роздратованістю, циклотимічним типом акцентуації та особистою тривожністю. Також дослідниця зафіксувала суттєві відмінності між групами: хлопці частіше виявляли фізичну агресію на тлі високої активності та емоційної експресії, а дівчата були більш схильні до психологічної агресії, що реалізується через тривогу, конфліктність та соціальну відстороненість [2, с. 4-6]. Про те, як проявляються ці тенденції у павлоградських школярів, дізнаємося із таблиці 3.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання: «Що викликає у тебе агресію?»
(N = 96, у відсотках до всіх опитаних, респонденти могли дати кілька варіантів відповідей)**

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Стрес, пов'язаний з війною	27	55
Конфлікти в родині	44	22
Самотність	15	31
Відчуття, що мене не чують	24	31
Відсутність дружньої підтримки	14	13
Конфлікти у відносинах (хлопець/дівчина)	11	22
Адаптація на новому місці	4	13

У наведених даних можемо бачити по-справжньому значні відмінності між місцевими школярами та їхніми однолітками зі Сходу та Півдня. Ю.Кулик відзначає, що у цивільного населення військовий стрес проявляється через зростання напруги та зменшення можливостей для повноцінного емоційно-психологічного відновлення [9, с.118]. Люди часто забувають про свої базові потреби: сон (нестача якісного сну суттєво впливає на витривалість і щоденну функціональність організму); відпочинок (страх, що повноцінне дозвілля може бути сприйнято як необачність та неповага до військових на лінії фронту); соціалізацію (зникає бажання спілкуватися, бачитися з ким-небудь або розуміти інших). У родинях ВПО все це проектується на швидкий переїзд «світ за очі», відсутність роботи та значних заощаджень,

необлаштованість побуту, складнощі із інтеграцією до місцевих соціальних спільнот, обмеження контактів лише переселенцями зі свого міста. На цьому тлі у дітей, які разом з батьками покинули рідні місця, розвивається відчуття самотності та покинутості. Наголосимо, що ВПО часів повномасштабної війни – це люди, які усвідомлено, часто довгим і важким шляхом через треті країни, покинули свій дім, господарство та колишнє життя, щоб не лишатися під владою російських окупантів. Цим вони радикально відрізняються від перших біженців весни-літа 2014 року, які просто рятувалися від пострілів та вибухів, їхали туди, де тихіше, а потім часто поверталися додому, в окупацію.

Тут доречно згадати слова М. Бубера: «в історії людського духу я розрізняю періоди облаштованості (Behaustheit) та бездомності ((Hauslosigkeit)). За часів облаштованості людина живе у Всесвіті як вдома, а за часів бездомності – як у дикому полі, де і кілочку для намету не знайти» [4, с.32]. Хлопчикам та дівчаткам знаходити ці кілочки набагато важче, аніж дорослим, але вороття назад вже нема. Двері рідної школи у Лисичанську або Маріуполі розмальовано рашистською «Z», у класах замість математики та літератури вчать ненавидіти українців, а на уроках праці збирають ударні дрони для російських терористів.

Які соціальні практики поводження у ситуації конфлікту реалізуються у підлітковому середовищі прифронтового міста? (таблиця 4). З одного боку, можна погодитися з О.Резніковою, що протестуючий спосіб поведінки підлітка поєднується із зростаючою самостійністю, з новим змістом відносин з однолітками та дорослими, з якісною зміною характеру діяльності [14, с.169]. З іншого – такі зміни, очевидно, більшою мірою стосуються саме дітей для яких втрата дому вимушено стає поштовхом для пошуку нових ідентифікаційних практик, раннього початку трудової діяльності і нового, фактично вже дорослого життя.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Як ти поведишся у конфліктній ситуації?» (N = 96, у % до всіх опитаних)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Починаю кричати або лаятись	35	23
Замовкаю, уникаю розмови	32	18
Можу вдарити або штовхнути	12	22
Виходжу з конфлікту без агресії	58	45
Звертаюся до дорослого/вчителя\друга	3	4

Варто відзначити, що, зважаючи на умови проведення опитування (групове заповнення анкет у шкільному класі, в офіційній обстановці), відповіді респондентів певною мірою могли бути нещирими (зокрема, щодо безконфліктного виходу із сварок та суперечок). Проте визначити

статистичний обсяг цієї потенційної системної помилки, на жаль, не видається можливим.

Разом з тим із наведених цифр чітко простежуються три основні стратегії конфліктної поведінки: активна агресія (крик, лайка, бійка), уникнення (що через юнацький максималізм може трактуватися як боягузтво, поразка) та вихід (ззовні спокійно, але з із прихованими образами). Чи можна говорити про статистично значущі відмінності між групами респондентів, зокрема, що місцеві школярі частіше вживають кріпке слівце, а ВПО – схильні до бійки? Звичайно ні, адже, зважаючи на порівняно невелику кількість опитаних, отримані дані носять ілюстративний характер та є інформацією для роздумів.

Всі ці стратегії активізації або ескапізації конфлікту реалізуються в умовах первинної соціальної групи – шкільного класу. Ковід, війна, масовий виїзд дітей з батьками за кордон та дистанційне навчання поставили перед нами логічне запитання – а чи лишається учнівський колектив повноцінною малою групою? Адже ми маємо справу з трьома категоріями дітей – ті, що лишилися у рідному місті та спілкуються між собою поза навчанням; ті, які виїхали, проте зберігають тісну онлайн-комунікацію із своїми друзями; діти –ВПО, які ще нікого особисто не знають і поки що сприймають своїх однокласників через аватарки у спільному чаті.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Як ти оцінюєш атмосферу у своєму класі?» (N = 96, у % до всіх, хто відповів)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Дуже погано	4	5
Погано	10	5
Нормально	64	50
Добре	19	27
Дуже добре	4	14

Наведені дані, зокрема, високий відсоток нейтральних оцінок «нормальна» (як серед місцевих, так і ВПО) свідчать про несформованість емоційно-психологічного мікроклімату в класі, що, вірогідно, пояснюється як тривалою відсутністю очного освітнього процесу, так і загальною тенденцією до переходу комунікацій та формування ідентичностей у соціально-мережевий простір. Хоча така атмосфера не є прямою причиною агресії, вона перешкоджає розвитку міцних соціальних зв'язків та може призводити до виникнення конфліктів.

А поки що ми бачимо, що стосунки між однокласниками складаються, з одного боку, достатньо мирно, а з іншого – майже для 40% місцевих учнів притаманні різні форми соціально-психологічного відчуження.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Які у тебе стосунки з однокласниками?» (у % до всіх, хто відповів, респонденти могли дати кілька відповідей)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Є близькі друзі	52	41
Є знайомі, з ким просто спілкуюсь	52	73
Є люди, на яких мені байдуже	15	5
Є конфлікти або ворожість	15	5
Я ні з ким не спілкуюсь	10	5

Із таблиці ми можемо бачити, що майже три п'ятих дітей ВПО поки що не знайшли собі друзів у шкільному мікросередовищі. Чи є цей факт свідченням їхньої соціальної ізоляції? З одного боку, питання було варіативним, а не дихотомічним, тож частина респондентів знайшли серед однокласників як близьких друзів, так і звичайних знайомих, не протиставляючи їх одне одному. З іншого боку, тіснота відносин, очевидно, визначається позашкільним контекстом. Однак і тут бачимо суттєві відмінності – зі своїми сусідами по партах за стінами школи ніколи не спілкуються 26% місцевих учасників опитування та 50% – ВПО. Таким чином, певна соціальна ізоляція юнаків та дівчат, які змінили місце проживання через російську агресію, все ж таки спостерігається.

Таке вимушене усамітнення може бути викликане як стресом через війну, так і негативними соціальними явищами у школі, зокрема, булінгом.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання: «Чи бував (ла) ти у ситуаціях, коли?» (у % до всіх, хто відповів, респонденти могли дати кілька відповідей)

Варіант відповіді	Місцеві	ВПО
Тебе ігнорували, виключали з компанії	33	41
Ображали словами або прізвиськами	46	50
Били, штовхали або залякували	9	14
Писали про тебе щось негативне у соцмережах	30	32
Нічого з вище перерахованого	34	27

Наведені дані, на жаль, вказують на достатньо високий рівень міжособистісної агресії у шкільному класі. Позитивним фактом є відсутність значних відмінностей по цьому показнику між павлоградцями та дітьми переселенців. В умовах повномасштабної війни, у прифронтових регіонах процес стигматизації слабких соціальних груп (до яких належать біженці), очевидно, має тенденцію до гальмування. Проте

чим далі від лінії бойового зіткнення та безпечніше, тим дихотомія «свої – чужі» буде сильніше проявлятися.

Висновки. По-перше, учні ВПО через втрату дому, драматичні ситуації переїзду та складну адаптацію демонструють вищий рівень негативних емоційних станів, таких як тривога та самотність, що може свідчити про більший стан фрустрації порівняно з місцевими підлітками. Крім того, у дітей переселенців спостерігаються слабкіші соціальні зв'язки, нижчий рівень довіри до друзів та менша активність у неформальному спілкуванні з однокласниками.

По-друге, порівняно з місцевими школярами, ВПО демонструють набагато вищий рівень стресу, що пов'язаний з війною, зміною місця проживання та втратою звичного соціального оточення. Також вони частіше відчувають самотність та відчуття, що їх не розуміють. Все це – емоційні чинники фрустрації, які пов'язані з труднощами адаптації в новому соціально-територіальному контексті. По мірі наближення лінії фронту до Павлограда та виникнення чергової дилеми «лишатися чи їхати далі», їхній вплив на агресивну поведінку юнаків та дівчат, на жаль, може посилюватися.

По-третє, вагомим фактором агресивності у міжособистісних відносинах в контексті малих груп може стати слабкий рівень соціальних зв'язків. Сьогоднішній шкільний клас після кількох років ковіду, «дистанційки» та виїзду за кордон великої кількості дітей – вже зовсім не така консолідована спільнота із розвиненими внутрішніми комунікаціями, ніж це було раніше. На тлі втрати навичок офлайнкової комунікації виникають соціальна ізоляція учнів, які відрізняються від інших (ця проблема особливо актуальна за умов розвитку інклюзивної освіти), різні форми образ, цькування, хейт в соціальних мережах і навіть фізичне насилля.

Все це свідчить про значні перспективи подальшої організаційно-методичної роботи із перетворення українських шкіл на простір затишку та примирення, навіть у кількох десятках кілометрів від фронту. Отримані нами результати можуть стати основою для розробки профілактичних програм агресивної поведінки, проведення тренінгів з управління емоціями, втілення проектів із поліпшення інтеграції молоді ВПО до громад перебування та координації відповідної взаємодії соціальних служб, органів місцевої влади, психологів, педагогів, соціальних працівників та громадськості.

Список використаної літератури

1. Архипова Т.М. Психологічні причини агресії підлітків в умовах війни. *Психологія та соціальна робота*. 2024. Вип. 1. С. 22-29 <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2>
2. Архипова Т.М. Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків. Дис... докт. філос.: 053. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2025. 250 с.

3. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. Психологіс. Енциклопедія практичної психології. Режим доступу: http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyzpt_posledstviya_i_kontrol.htm, дата звернення 19.07. 2025
4. Бубер М. «Я і ти». Шлях людини за хасидським вченням. Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2012. 272 с.
5. Іванець Т.М., Стадник А.Г. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни: кейс Маріупольського державного університету (звіт соціологічного дослідження лютий –травень 2023 р.). *Вимушена міграція українського населення в умовах російської збройної агресії: тренди, виклики, перспективи*. Колективна монографія за ред. Т.М. Іванець. Київ: Видництво Ліра-К, 2025. С. 58-110.
6. Качмар О. В. Освіта як дієвий механізм профілактики і подолання агресивної поведінки особистості. Вища школа. 2017. Вип.4. С. 55-65.
7. Кожушко А.Р. Шкала прояву тривожності Тейлора. Всеосвіта, 27.01.2020. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/skala-proavu-trivoznosti-tejlor-371967.html>, дата звернення 19.07. 2025
8. Кордунова Н.О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. "Актуал. проблеми сучасної психології: здобутки і перспективи" (Луцьк, 6 лют. 2015 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Т. 1. – С. 130-140.
9. Кулик Ю.О. Лапичак М.В. Стратегії подолання депресії в умовах воєнних конфліктів серед цивільного населення. *Наукові записки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Педагогіка і психологія*. 2024. № 2. С. 116–120 DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1297/2024-2-19>
10. Міхєєва Л., Дідик Н., Руденок А. Дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни. *Scientific Journal Psychology Travelogs*», 2025, Issue 1. С. 47-56 <https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-5>
11. Мушевич М.І. Клінічна психодіагностика: Методичні рекомендації для студентів ф-ту психол. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 170 с.
12. Опитувальник Шмішека. Психологіс. Енциклопедія практичної психології. Режим доступу: http://psychologis.com.ua/oprosnik_shmisheka.htm#google_vignette, дата звернення 19.07. 2025
13. Про реалізацію заходів щодо інтеграції в громаду внутрішньо переміщених осіб. Павлоградська міська рада, 30.09.2024. Режим доступу: <https://pavlogradm-rada.dp.gov.ua/vikonkom-2/proekti-rishen-vikonkomu/pro-realizaciyu-zakhodiv-shhodo-integraci%d1%97-v-gromadu-vnutrishno-peremishhenikh-osib.html>, дата звернення 19.07.2025
14. Резнікова О.А., Солодка О.В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 2. С. 168-172.
15. Сингаївська І.,Кравчук О. Особистісні характеристики переживання страху і тривоги у підлітків під час війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2024. № 2. С. 301-310 DOI: [10.31732/2663-2209-2024-74-301-310](https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-301-310)

16. Ситуаційний аналіз становища дітей в Україні: звіт. Київ: Представництво ЮНІСЕФ, 2024. 146 с.

17. Степанюк О., Мельниченко О. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ: Міністерство соціальної політики України, 2020. 131 с.

18. У Павлограді розповіли про те, скільки злочинів було скоєно у 2024 році. СТЕП, 04.02.2025. Режим доступу: <https://step.dp.ua/u-pavlohradi-rozpovily-pro-te-skilky-zlochniv-bulo-skoieno-u-2024-rotsi>, дата звернення 19.07.2025

19. Фромм. Е. Втеча від свободи. Пер. М. Яковлєва. Київ: Видавництво КСД, 2024. 288 с.

20. Хорні К. Невроз і особистісне зростання. Боротьба за самореалізацію. Київ: Центр навчальної літератури, 2025. 492 с.

21. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах прикордоння. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. № 22. С. 296-306 <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-295-306>

22. Щербакова О., Кондрацька Л., Беженська А. Вікові особливості психоемоційного стану підлітків в умовах війни. *Габітус*. 2023. Вип. 55. С. 67-71. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.55.11>

23. Bandura A. Cognitive Theory: An Agentic Perspective on Human Nature. New York: John Wiley and Sons Ltd, 2023. 240 p.

Lukasheva V. I., Zubchenko O. S. Adolescent aggression in a front-line city: a sociological aspect

The article is devoted to the current issues of adolescent aggression in the conditions of the front-line city of Pavlograd. The authors note that war as a specific type of extreme situation negatively affects the formation of the personality of young men and women. Forced relocation, change in the social microenvironment, the need to join new educational groups give rise to feelings of anxiety, fear, rejection of new life realities in young immigrants and, as a result, aggression against others.

Based on the results of an empirical study conducted by the method of handout questionnaires in educational institutions of Pavlograd, the article conducts a comparative analysis of the psycho-emotional state of local schoolchildren and children from IDP families. It is stated that both categories are characterized by high anomic indicators – anxiety, loneliness and irritability. However, among young IDPs, due to maladjustment and loss of usual social benefits, a significantly higher level of stress is observed. At the same time, the data obtained indicate a high level of aggression in the school community, which may be associated with both the age characteristics of boys and girls and the general atmosphere in the country due to a full-scale war. Researchers identify three main strategies of behavior in conflict that are characteristic of adolescents – active aggression, avoidance and withdrawal, which differ by age group of survey participants.

The conclusion is made about a significant weakening of social ties in the school classroom due to prolonged distance learning and their gradual loss of signs of the primary social group. In this context, the social isolation of IDP children is of concern, three-fifths of whom have no friends in the new school and are very passive in informal communication with peers.

Along with this, the article emphasizes that in conditions of full-scale war, in front-line regions, the process of stigmatization of weak social groups (to which refugees belong) tends to slow down. But as the front line approaches large cities and our compatriots face the dilemma of "stay or go," the aggressive behavior of adolescents may change and intensify.

Key words: *internally displaced persons, aggression, social isolation, social ties, primary group.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316.348

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.7>

Ю. В. МОСАЄВ

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології та соціальної роботи

Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна
навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

ORCID: 0000-0002-6638-3265

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧОЛОВІЧОЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ФУНКЦІЇ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджено соціальні аспекти реалізації чоловічої репродуктивної функції в умовах постіндустріального суспільства. З'ясовано, що сучасні соціокультурні трансформації, включно зі зростанням індивідуалізації, зміною гендерних ролей, підвищенням автономії жінок у репродуктивному виборі та поширенням моделей бездітності, суттєво впливають на репродуктивну поведінку чоловіків і обмежують їх можливість реалізувати батьківську функцію. Проаналізовано ключові соціальні та психологічні бар'єри, які включають зниження фертильності чоловіків, відсутність державних програм підтримки чоловічої репродуктивності, нерівномірний доступ до медичної та психологічної допомоги, а також прояви гендерної асиметрії у «репродуктивному виборі», коли чоловіки залежать від рішень партнерок щодо народження дітей. Визначено соціальні наслідки цих процесів, серед яких відкладання народження дітей на пізній репродуктивний вік, зниження загальної готовності молоді до створення сім'ї, а також зростання частки жінок, які свідомо обирають бездітність, що додатково обмежує можливості чоловіків у реалізації репродуктивної функції. Стаття підкреслює актуальність формування комплексного міждисциплінарного підходу до дослідження чоловічої репродуктивності, який враховував би соціологічні, психологічні, медичні та правові аспекти. Наголошується на необхідності розробки державних програм, спрямованих на підтримку чоловічої фертильності, підвищення рівня обізнаності щодо репродуктивного здоров'я чоловіків, подолання гендерної асиметрії у репродуктивному виборі та забезпечення рівного доступу до реалізації репродуктивних прав у сучасному суспільстві. У статті окреслено перспективи подальших досліджень у сфері чоловічої репродукції, зокрема розробку ефективних механізмів інституційної підтримки та інтеграцію соціальних, психологічних і медичних ресурсів для забезпечення успішної реалізації чоловічої репродуктивної функції.

Ключові слова: чоловіча репродуктивна функція, репродуктивна поведінка, соціальні аспекти, постіндустріальне суспільство, державна підтримка, гендерна асиметрія, фертильність, психологічна готовність до батьківства.

Постановка проблеми. Репродуктивна функція є важливим елементом самореалізації особистості. Вона охоплює не лише біологічну здатність людини до продовження роду, а й соціальний, психологічний та духовний виміри життя. Для багатьох людей можливість стати батьками, виховувати дітей, передавати їм власні цінності та досвід є одним із найглибших проявів особистісного сенсу та відповідальності. Репродуктивна сфера тісно пов'язана з почуттям зрілості, повноцінності, приналежності до суспільства. Вона сприяє формуванню таких рис, як турботливість, емпатія, здатність до безумовної любові й самопожертви. Через материнство та батьківство людина часто відкриває нові аспекти своєї ідентичності, розвиває емоційну стійкість і усвідомлює власну цінність у родинному та соціальному контексті. Разом із тим, репродуктивна функція має глибоке культурне й етичне значення. Ставлення до неї формується під впливом традицій, релігійних переконань, соціально-економічних умов і рівня медичної культури суспільства. Забезпечення права людини на вільний і відповідальний вибір щодо народження дітей є одним із ключових аспектів сучасної концепції прав людини. Друга половина XX століття та перша чверть XXI століття пройшли під знаком жіночої емансипації, що в більшості країн світу призвело до зниження народжуваності. Зазначеному процесові передувала велика кількість соціальних та соціокультурних явищ, які сприяли всібічній реалізації жінок. В той же час питання чоловічої репродукції залишалось поза увагою як соціологів, психологів, антропологів та фахівців медичної сфери. В XXI столітті питання реалізації чоловічої репродуктивної функції набуває нової актуальності через те, що чоловіки мають значні проблеми з її реалізацією через цілий спектр соціальних, психологічних та фізіологічних проблем.

Мета статті. З'ясувати соціальні проблеми реалізації чоловічої репродуктивної функції в постіндустріальному суспільстві

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблематика психологічного супроводу у сфері репродуктивної медицини та сімейної поведінки активно досліджується сучасними вітчизняними науковцями. Так, В. Астахов, О. Бацилева та І. Пузь у монографії «Психологічний супровід у репродуктивній медицині» [1] розглядають комплексний підхід до психологічного супроводу пацієнтів, що включає роботу з емоційним станом, адаптацію до лікування та підтримку родини. Важливість дослідження полягає у формуванні системного підходу до роботи психологів у медичних закладах, який враховує як індивідуальні, так і сімейні особливості пацієнтів. О. Васильченко [3] дослідила типологічні моделі репродуктивної поведінки особистості, що дозволяє класифікувати психологічні стратегії та поведінкові реакції осіб у процесі планування та реалізації репродуктивних намірів. Актуальність цього дослідження зумовлена потребою диференційованого підходу до психологічного супроводу залежно від типу поведінки та

індивідуальних особливостей пацієнта. Проблематика правового забезпечення репродуктивної сфери висвітлена А. Дутко та М. Заболотною [5], які аналізують закріплення репродуктивних прав особи у сімейному законодавстві. Зазначене дослідження має практичну цінність, оскільки дозволяє окреслити правові рамки, у межах яких психологічний супровід може здійснюватися з дотриманням прав пацієнта. Д. Карпова та Є. Потапчук [6] розглядають моделі поведінки подружжя при реалізації основних сімейних функцій. Дослідження показує, що особливості взаємодії подружжя безпосередньо впливають на ефективність репродуктивного планування та психологічної підтримки, що робить його актуальним для психологів та соціальних працівників у медичній сфері. Л. Козловська [7] дослідила проблеми конфліктів між шлюбними партнерами, пов'язаних з плануванням вагітності. Результати показують, що неврегульовані очікування та відмінності у репродуктивних намірах можуть стати джерелом сімейних конфліктів, що підкреслює важливість психологічного супроводу та медіації у сім'ї. Загалом, аналізуючи зазначені дослідження, можна констатувати, що психологічний супровід у сфері репродуктивної медицини та сімейної поведінки розвивається як комплексна дисципліна, яка поєднує психологічні, соціальні та правові аспекти, що дозволяє забезпечувати ефективну підтримку пацієнтів та їх родин на різних етапах репродуктивного процесу. В той же час можна говорити, що в фокусі досліджень соціологів, психологів та науковців в сфері медицини в основному жіноча репродукція та проблема репродуктивної поведінки в рамках родини. Проблема чоловічої репродукції та репродуктивної поведінки майже не досліджені так як роль чоловіка в репродуктивному процесі і вважається мінімальною, що не дає можливості оцінити динаміку тенденцій в сфері змін в репродуктивній поведінці чоловіків та реалізації їх репродуктивних прав.

Виклад основного матеріалу. Реалізація чоловічої репродуктивної функції є ключовим елементом не лише біологічного відтворення, а й соціального та психологічного благополуччя. Проблема зниження фертильності чоловіків у багатьох країнах світу надзвичайно актуальною для науки та практики охорони здоров'я. Тобто реалізація чоловічої репродуктивної функції на сьогодні є обмеженою через проблеми з репродуктивним здоров'ям.

Проблема репродукції на сьогодні в більшості випадків розглядається науковцями в контексті розповсюдження хвороб репродуктивної системи через «вільні» статеві відносини. Саме тому, проблематика репродуктивного здоров'я молоді тісно пов'язана з поєднанням медичних, соціальних та освітніх чинників, що формують поведінкові моделі майбутніх дорослих. Як зазначає Т. М. Бойчук, ефективна профілактика передбачає не лише інформування, а й створення умов для відповідального ставлення молоді до власного здоров'я та зниження ризикованих поведінкових практик [2]. Саме тому зазначений напрям досліджень в сфері репродукції залишається серед найпріоритетніших та в той

же час таким, що не сприяв розробці передових технологій в сфері збереження репродуктивного здоров'я молоді незалежно від гендерної диференціації.

У своїй статті «Соціальні чинники формування репродуктивного здоров'я студентської молоді» І. Романенко, зазначає, що соціально-економічні умови, включно з матеріальним становищем, якістю життя та рівнем соціальної підтримки, суттєво впливають на формування відповідального ставлення студентської молоді до власного репродуктивного здоров'я [8]. Контекст студентської молоді достатньо поширений в дослідженні саме питань репродукції серед українських вчених з двох причин. Перша полягає в тому, що зазначені дослідження здійснюються на ентузіазмі українських вчених. Друга ж полягає в тому, що студентська молодь розглядається як освічена когорта української молоді, що свідомо підходить до власної репродуктивної поведінки та безпосередньої реалізації власної репродуктивної функції як індивідуальному так і колективному рівнях. В той же час зазначене дослідження вважаємо важливим внеском саме в дослідження соціальних аспектів репродукції, що стимулюватиме в майбутньому цілий напрям соціологічних досліджень особливостей та проблем репродукції.

Психологічні дослідження в сфері проблем репродуктивної поведінки та реалізації репродуктивної функції почали зосереджуватись на досліджуватися на окремих аспектах процесу репродукції. Іноді зазначені дослідження виходять за рамки проблеми репродукції як медико-соціальної проблеми та долають значну кількість гендерних стереотипів репродуктивного процесу. Особливо цікавими є дослідження психологічних та соціопсихологічних аспектів процесу зачаття. На думку Л. Герасименко, процес зачаття має виразний психологічний вимір, оскільки емоційний стан, рівень стресу та якість партнерських взаємин значно впливають на репродуктивну функцію пари. Авторка наголошує, що гармонійний психоемоційний фон створює сприятливі умови для початку вагітності [4]. Особливістю досліджень феномену зачаття та вагітності як соціального та психосоціального феномену є те, що це унікальний досвід дослідження не лише жіночої репродукції, але й чоловічої в рамках бінарної соціальної системи.

Незважаючи на позитивні тенденції в дослідженнях окремих аспектів чоловічої репродуктивної поведінки в рамках інформаційного суспільства, вони стосуються саме теми збереження репродуктивного здоров'я, процесу зачаття та вагітності як бінарної соціальної системи. В той же час процес виховання та догляду за дитиною в перші місяці та роки життя дитини досліджуються в основному в контексті проблем материнства. На думку Т. Чередниченко, характер мотивації до народження дитини безпосередньо впливає на рівень психологічної готовності жінки до материнства. Авторка підкреслює, що усвідомлена, зріла мотивація сприяє формуванню більш стабільної материнської позиції та позитивної взаємодії з майбутньою дитиною [9]. Зазначене

дослідження є типовим в цій сфері, що засвідчує низький рівень зацікавленості науковцями саме дослідження чоловічої репродукції та безпосереднього батьківства.

Однією з ключових проблем чоловічої репродукції є брак державної підтримки та спеціалізованих програм лікування у більшості країн світу. На відміну від жіночого здоров'я, яке у багатьох країнах охоплюється державними програмами профілактики, лікування та репродуктивної підтримки, чоловіки часто залишаються поза увагою систем охорони здоров'я. Це означає, що більшість медичних послуг, спрямованих на діагностику та лікування безпліддя або зниження фертильності, є платними, а спеціальні програми чи пільги для чоловіків практично відсутні.

Відсутність системної підтримки не лише знижує доступність медичної допомоги, а й стимулює психологічний дискомфорт та почуття несправедливості серед чоловіків, які стикаються з репродуктивними проблемами. В результаті багато чоловіків відкладають звернення до фахівців, що часто ускладнює лікування і знижує шанси на успішну репродукцію. Таким чином, сучасна ситуація підкреслює необхідність впровадження державних програм, пільг і профілактичних заходів, орієнтованих на чоловічу фертильність, що дозволило б не лише підвищити рівень репродуктивного здоров'я чоловіків, а й зменшити соціальні та психологічні наслідки безпліддя. Проблема чоловічого безпліддя не має адекватного відображення в інформаційному контенті через гендерні стереотипи. Тобто соціальні практики традиційного та індустріального суспільств проблеми з фертильністю розглядалися в контексті фізичної слабкості та особистісної неповноцінності особи. Тому на сьогодні важливо досліджувати тему чоловічої репродукції та актуалізувати її інформаційному полі для того щоб сприяти забезпечувати право чоловіків на реалізацію власної репродуктивної функції на індивідуальному рівні та залучення суспільних і науково-дослідницьких ресурсів для формування механізмів вирішення зазначеної проблеми на інституційному рівні.

У сучасних соціально-демографічних умовах формується новий тип репродуктивної поведінки, в межах якого спостерігається зниження мотивації до материнства, а також підвищення вибірковості жінок щодо партнерів, з якими вони готові мати спільних дітей. Ці тенденції створюють проблему реалізації чоловічої репродукції, особливо для чоловіків із низьким або середнім соціальним статусом.

Сучасні молоді жінки дедалі частіше орієнтуються на особистісний розвиток, професійну самореалізацію, фінансову стабільність та свободу пересування. В умовах економічної нестабільності народження дитини сприймається як високі витрати, ризик втрати автономії та зниження життєвих можливостей.

Зважаючи на зміну репродуктивної поведінки молодих жінок в інформаційному суспільстві ми виділяємо наступні соціальні наслідки

1. Відкладання народження дитини на пізніший вік, що призводить до суттєвого зменшення кількості дітей так як з кожним роком як жінки так і чоловіки мають нижчу фертильність. Зважаючи на те, що чоловіки мають більшу смертність порівняно з жінками після 30 років вони суттєво зменшують вірогідність реалізації власної репродуктивної функції та можливість виховання власних дітей так як можуть не дожити до важливих віх у вихованні дітей та ключових етапів формування їх особистості.

2. Зниження загальної готовності до створення сім'ї. В часи зниження популярності родини як соціального інституту як серед жінок так і чоловіків діти відіграють роль основного мотиву закінчення шлюбу, особливо в молодому віці. Тому відсутність статевих відносин у молоді та як наслідок зачаття нівелює основний мотив створення родини як в сучасному українському суспільстві так і інших суспільствах країн, яких можна віднести до Західної цивілізації.

3. Зростання частки жінок, які свідомо обирають бездітність. В даному випадку ми можемо констатувати, що жінки вибираючи такий тип репродуктивної поведінки, одночасно з цим обмежують можливість чоловіків щодо реалізації їх репродуктивної функції. Тим більше, що зазначений тип репродуктивної поведінки має як пасивну так і активну форму. І якщо пасивний тип передбачає обмеження випадків незахищених статевих актів, то активний переривання вагітності без погодження з чоловіками. Які приймали безпосередню участь в їх заплідненні.

Негативно на можливість результативної реалізації репродуктивної функції чоловіків впливає феномен гендерна асиметрія у «репродуктивному виборі». Жінки в інформаційному суспільстві мають ширший спектр можливостей щодо самостійного прийняття рішень, пов'язаних із народженням дитини, тоді як чоловіки в репродуктивній сфері залежать від вибору партнерки. Як наслідок можемо констатувати асиметрію впливу в прийнятті рішення про зачаття, проявляється в ситуації, коли чоловік хоче мати дітей, але його дружина чи партнерка такого бажання немає. Різновидом цього феномену є випадки, коли жінка вважає чоловіка прийнятним партнером для романтичних стосунків, але не для батьківства.

У сучасному «партнерському ринку» спостерігається зростання конкуренції між чоловіками, пов'язане з індивідуалізацією суспільства, розмиттям традиційних гендерних ролей і високою доступністю альтернативних моделей життя (безшлюбність, партнерство без дітей тощо). Жінки частіше роблять вибір, що формується на орієнтації на більш успішних чи соціально мобільних чоловіків, що підсилює нерівність у можливостях чоловіків різних статусних груп реалізувати батьківську функцію.

Важливою особливістю інформаційного суспільства є поширення практик асексуальної поведінки. Асексуальність передбачає низький або відсутній сексуальний потяг, знижує репродуктивну активність жінок, оскільки інтимність не є для них бажаною, а рішення про

материнство ґрунтується переважно на цінностях і соціальних чинниках, а не на сексуальній мотивації. Це послаблює відповідність традиційним очікуванням щодо жіночої сексуальності та материнства, які раніше підтримували стабільні показники народжуваності. Одночасно серед жінок загалом зростають сексуальна втома, зниження лібідо через стрес і професійне перевантаження, а також пріоритизація освіти та кар'єри, що зменшує частоту сексуальних контактів і ймовірність зачаття. На репродуктивність також впливають нові сімейні моделі: поширення партнерств без спільного проживання, зниження пріоритетності батьківства та орієнтація на самореалізацію, мобільність і фінансову незалежність. Усе це разом призводить до зменшення готовності до народження дітей і загального рівня репродуктивної активності.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що проблема реалізації чоловічої репродуктивної функції в постіндустріальному суспільстві має комплексний соціально-психологічний характер і залишається недостатньо дослідженою на тлі переважної наукової уваги до жіночої репродукції. Сучасні соціокультурні трансформації індивідуалізація, зміна гендерних ролей, зростання автономії жінок у репродуктивному виборі, поширення бездітності, відкладання народження дітей та зниження сексуальної активності формують нові моделі репродуктивної поведінки, що істотно обмежують можливості чоловіків у реалізації батьківства, особливо серед представників низького та середнього соціального статусу. Додатковим бар'єром є відсутність державних програм підтримки чоловічої фертильності, що зменшує доступність медичної та психологічної допомоги і поглиблює соціальну нерівність у сфері репродуктивних прав.

Сукупність виявлених факторів засвідчує необхідність формування комплексного міждисциплінарного підходу до вивчення чоловічої репродуктивності, який враховуватиме соціологічні, психологічні, медичні та правові аспекти. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку ефективних механізмів інституційної підтримки чоловіків, подолання гендерної асиметрії у репродуктивному виборі та створення умов для забезпечення рівного доступу до реалізації репродуктивних прав у сучасному суспільстві.

Список використаної літератури

1. Астахов В. М., Бацилева О. В., Пузь І. В. Психологічний супровід у репродуктивній медицині: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2023. 125 с.
2. Бойчук Т. М. Репродуктивне здоров'я молоді: медико-соціальні аспекти. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 256 с.
3. Васильченко О.М. Типологічна модель репродуктивної поведінки особистості. Актуальні проблеми психології. 2019. Т. 7, Вип. 32. С. 21–30.
4. Герасименко Л.О. Психологічні аспекти зачаття. Медична психологія. Київ, 2017. Вип. 3. С. 45-50.

5. Дутко А.О. Заболотна М.Р. Закріплення репродуктивних прав особи у сімейному законодавстві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 257–262
6. Карпова Д.Є., Потапчук Є.М. Моделі поведінки подружжя при реалізації основних сімейних функцій. Габітус: науковий журнал з соціології та психології. Одеса, 2021. Випуск №21. С. 268-274.
7. Козловська Л. Планування вагітності як причина конфліктів між шлюбними партнерами. Хмельницький, 2024. *Psychology Travelogs*, (4), С. 79–88.
8. Романенко І. М. Соціальні чинники формування репродуктивного здоров'я студентської молоді. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. №3(45). С. 98–104.
9. Чередниченко Т.В. Мотивація народження дитини та її зв'язок із психологічною готовністю до материнства. Теорія та практика сучасної психології. 2018. Вип. 4. С. 163–167.

Mosaiev Yu. V. Social problems of the implementation of male reproductive function in post-industrial society

The article examines the social aspects of the implementation of male reproductive function in post-industrial society. It is found that modern socio-cultural transformations, including the growth of individualization, changing gender roles, increasing women's autonomy in reproductive choice, and the spread of childlessness models, significantly affect men's reproductive behavior and limit their ability to realize their parental function. Key social and psychological barriers are analyzed, which include a decrease in male fertility, the lack of state programs to support male reproduction, unequal access to medical and psychological care, as well as manifestations of gender asymmetry in "reproductive choice", when men depend on their partners' decisions regarding the birth of children. The social consequences of these processes are determined, including the postponement of childbearing to a later reproductive age, a decrease in the general readiness of young people to start a family, as well as an increase in the proportion of women who consciously choose childlessness, which further limits men's ability to realize their reproductive function. The article emphasizes the relevance of the formation of a comprehensive interdisciplinary approach to the study of male reproduction, which would take into account sociological, psychological, medical and legal aspects. The need to develop state programs aimed at supporting male fertility, increasing awareness of men's reproductive health, overcoming gender asymmetry in reproductive choice and ensuring equal access to the implementation of reproductive rights in modern society is emphasized. The article outlines the prospects for further research in the field of male reproduction, in particular, the development of effective mechanisms of institutional support and the integration of social, psychological and medical resources to ensure the successful implementation of male reproductive function.

Key words: male reproductive function, reproductive behavior, social aspects, post-industrial society, state support, gender asymmetry, fertility, psychological readiness for parenthood.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 08.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 130.2:001.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.8>

О. Ф. СТАДНІК

докторка соціологічних наук, професорка,
професорка кафедри гуманітарних дисциплін
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

О. Ф. ВАНЮШИНА

кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри психології
Державний торговельно-економічний університет

ГЕНДЕРНІ ДИСПОЗИЦІЇ МАСКУЛІННОСТІ ТА МЕДІЙНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОГО ТИСКУ НА ЧОЛОВІКІВ У ВОЄННИЙ ЧАС

У статті аналізується, як повномасштабна війна трансформує уявлення про маскулінність і формує специфічні соціальні очікування щодо чоловіків у сучасній Україні. Воєнний контекст посилює традиційні моделі мужності, у яких образ захисника стає домінуючим культурним архетипом, активно підтримуваним медіа та публічними дискурсами. У результаті формуються гендерні диспозиції, що задають нормативні сценарії чоловічої поведінки та слугують підґрунтям для соціального тиску. Особлива увага приділяється подвійності суспільних очікувань: у публічній сфері чоловік постає як герой і символ національної сили, тоді як у приватній жінки часто прагнуть уберегти своїх партнерів від мобілізації. Цей розрив між героїзацією та турботою створює ситуацію соціального і морального дисонансу, що впливає на сприйняття чоловічої ролі в умовах війни. Методологічно дослідження ґрунтується на якісному дискурс-аналізі та медіааналізі, що дозволило інтерпретувати повторювані наративи, риторичні стратегії та символічні коди у матеріалах українських онлайн-видань, телевізійних сюжетах і соціальних мережах. Застосування аналітичної схеми інформаційно-психологічних впливів Г. Почепцова дало змогу ідентифікувати механізми героїзації, стигматизації та емоційного тиску, які формують нормативні моделі маскулінності.

Розглянуто медіа-образи, що репрезентують мілітарність як невід'ємний атрибут чоловічої ідентичності. Показано, що такі диспозиції майже не змінюються, оскільки спираються на стійкі гендерні стереотипи, які медіа не лише відтворюють, але й активно підсилюють. На основі класифікації інформаційно-психологічних впливів Г. Почепцова проаналізовано, як прийоми натуралізму, індивідуалізації, героїзації, інфантілізації, символізації, інфемалізації, солідаризації та надфакту формують опозицію «герой – нехтуючий обов'язком» і впливають на оцінку поведінки чоловіків. Виділено дві ключові групи механізмів соціального тиску: раціональні аргументи, що апелюють до обов'язку захисту держави, та емоційні інструменти навіювання, які

експлуатують страх, сором і уявлення про катастрофічні наслідки відмови від служби. Показано, що через ці механізми конструється жорстка моральна рамка публічної маскулінності, у межах якої мілітаризований образ чоловіка стає критерієм соціальної легітимності. Дослідження демонструє, що гендерні диспозиції в умовах війни впливають на поведінку чоловіків, їх моральні рішення та самооцінку, формуючи нові соціокультурні уявлення про мужність, відповідальність і громадянський обов'язок.

Ключові слова: маскулінність, гендерні диспозиції, гендерні очікування, мілітаризація, героїзація, соціальний тиск, медійні механізми соціального тиску.

Вступ. Гендерні ролі та нормативні уявлення про чоловічу поведінку завжди формувалися у взаємодії з історичними подіями та соціокультурними змінами. У різні епохи суспільства по-різному тлумачили, що означає бути чоловіком, які риси та дії вважаються необхідними й престижними, а які небажаними. Війни, політичні кризи та зміни в інформаційному середовищі щоразу переозначували ці уявлення, створюючи нові символічні навантаження на чоловічу ідентичність. Війна є одним із найпотужніших факторів, що впливає на маскулінні моделі. У воєнному контексті чоловіче тіло, поведінка та здатність до дії набувають особливого значення, перетворюючись на носіїв дисципліни, витривалості, відповідальності та готовності до самопожертви. Сформовані культурою очікування стають стійкими диспозиціями, які визначають, яким має бути чоловік у ситуації загрози, а медіа-дискурси підсилюють ці уявлення, закріплюючи їх як соціальну норму.

Російсько-українська війна створює особливий контекст, у якому ці диспозиції не лише відтворюються, а й набувають нової інтенсивності. Образ захисника поступово стає універсальним маркером «правильної» маскулінності, а участь у бойових діях стає важливою ознакою соціальної легітимності. У публічному просторі активно циркулюють героїзовані моделі чоловічості, які впливають не лише на сприйняття військових, але й на оцінку поведінки тих, хто не бере участі у війні. У цих процесах значну роль відіграють медіа, що застосовують різні механізми конструювання нормативної маскулінності – від раціоналізованої апеляції до обов'язку до емоційно заряджених стратегій сорому, страху чи піднесеної глорифікації. Такі інформаційні впливи визначають символічні межі чоловічої поведінки, інтегруючи уявлення про мужність, відвагу та відповідальність у ширший культурний фон воєнного часу та формуючи нові контури маскулінної ідентичності.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна актуалізувала традиційні моделі маскулінності, надавши їм нормативної сили та перетворивши на механізми соціального регулювання. Медіа, політичні дискурси й соціальні мережі конструюють образ мілітарної маскулінності як бажаний і зразковий, формуючи гендерні диспозиції, що пов'язують чоловічість із бойовою готовністю, мобілізаційною здатністю та самопожертвою. Такі диспозиції не є нейтральними: вони

задають рамки прийнятної поведінки, героїзують «правильні» моделі чоловічості та водночас стигматизують тих, хто не відповідає мілітарним очікуванням через інші життєві обставини чи переконання. Унаслідок цього постає наукова потреба дослідити, як медійно підтримані гендерні диспозиції маскулінності стають інструментальною основою соціального тиску на чоловіків і впливають на їхні життєві стратегії та ідентифікаційні процеси в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальна варіативність визначень диспозиції як ментального конструкту відображає не стільки його теоретичну невизначеність, скільки багатоконтекстність застосування, що охоплює, зокрема, й соціологію гендеру. У сучасному науковому дискурсі диспозиції позначають за допомогою низки споріднених понять – ментальні рутини, структурні тенденції когнітивних процесів, габітусні утворення, звичні схеми мислення, а також схильності, готовності чи інтенції діяти певним чином за наявності специфічних соціальних умов. Усі ці терміни акцентують на тому, що диспозиція становить стійку, але контекстно чутливу внутрішню структуру, яка впорядковує сприйняття, оцінювання та моделі поведінки індивіда.

Фіксуючи широкий спектр диспозиційних термінів, Г. Райл пропонує концептуалізувати диспозиції як особливий клас понять, які описують стійкі поведінкові схеми та внутрішні схильності. У його інтерпретації диспозиції охоплюють як звички, способи дії, уподобання та інтереси, так і висловлювання, що стосуються мотивацій, умінь чи навичок – тобто тих внутрішніх структур, які зумовлюють типові реакції суб'єкта у певних соціальних ситуаціях. Райл визначає диспозиційні твердження як такі, що приписують індивіду певні здібності, тенденції та схильності, підкреслюючи їхню нормативну, але не детермінуючу природу. Хоча ці твердження не мають статусу універсальних законів, оскільки стосуються конкретних осіб, вони, за Райлом, відзначають повторювані, але водночас відкриті й варіативні патерни поведінки, які можуть проявлятися залежно від контексту [1, 124–147]. Припущення про вищу фізичну силу, витривалість чи рівень агресивності чоловіків порівняно з жінками ґрунтуються на уявленні про стійкі внутрішні властивості, які нібито проявляються у різних контекстах. У цьому сенсі агресивність інтерпретується як диспозиційна характеристика маскулінності – певна «прихована» схильність, що супроводжує чоловічу соціальну роль. Райл підкреслює, що диспозиції не є законами, однак функціонують як похідні від узагальнень закономірного характеру й описують повторювані, але контекстно варіативні патерни поведінки. Формулювання таких тверджень потребує знання певних закономірностей, навіть якщо вони є приблизними. Водночас процес пізнання рухається від спостережень конкретних диспозиційних рис до більш загальних моделей: індивідуальні прояви стають основою для побудови теоретичних уявлень про типові соціальні схильності [1, 116–153].

У межах диспозиціонізму як міждисциплінарного напрямку соціології, психології та культурології засновницька роль належить Г. Оллпорту [2, 34–54], який визначив диспозицію як узагальнену нейропсихічну, індивідуально-специфічну структуру. Вона виконує функцію інтегратора різномірних стимулів, роблячи їх «функціонально еквівалентними» й забезпечуючи можливість ініціювати та підтримувати сталі, повторювані форми адаптивної та стилістичної поведінки. У такому розумінні диспозиція постає як внутрішній механізм узгодження стимулів і реакцій, що задає стійкі патерни соціальної дії. Г. Оллпорт виокремлює три класи диспозицій: інстинктивні, культурно-спадкові та індивідуально-формульовані [2, 34–54]. Перший клас охоплює видоспецифічні тенденції, пов'язані з виживанням: базові рефлексії, потяги та прості реакції на стимули, які формують первинні патерни, з яких частково вибудовується складніша соціальна поведінка. Другий клас становлять спадкові, генно зумовлені риси, що походять від родини чи ширших популяційних груп та визначають базові індивідуальні відмінності, які надалі взаємодіють із культурними та соціальними факторами. Третій клас охоплює диспозиції, не пов'язані безпосередньо з інстинктами чи генетичною детермінацією: латентні, потенційні здібності, що забезпечують розвиток психічної структури й задають траєкторії особистісного та соціального становлення. Саме ці внутрішні можливості Г. Оллпорт розглядає як ключові для розуміння того, як формується індивідуальна поведінка в соціальному контексті [2].

Диспозиції та стереотипні уявлення про зв'язок між маскулінністю та чоловіцтвом формують важливий дискурсивний шар як у мирний, так і у воєнний періоди. Йдеться про усталену нормалізацію цього зв'язку, коли маскулінність автоматично ототожнюється з мілітарністю, а самі уявлення про воїнську компетентність сприймаються як природні риси чоловічої спільноти. Така узвичаєність фактично маскує той факт, що ані мілітарність, ані моделі чоловіцтва не є гендерно нейтральними, а навпаки є структурно прив'язані до чоловічих ролей і соціальних очікувань, які історично закріплювалися та відтворюються у суспільному дискурсі. Мілітаризм і маскулінність постають взаємопов'язаними асоціативними конструктами в рамках гендерних ідеологій, що закріплюють ієрархічну нерівність між чоловіцтвом і жіноцтвом та відтворюють символічні привілеї маскулінної позиції. Дослідники, зокрема Р. Хірен [3], Дж. Голдстейн [4], К. Енлоу [5] та інші, підкреслюють, що гендерний характер мілітаризму і війни передбачає аналіз тих способів, у які маскулінні диспозиції, соціальні ролі та практики залучають чоловіків до мілітарного поля та нормують їхню поведінку (К. Мозер та Ф. Кларк [6], П. Хайгейт [7]). У цьому контексті маскулінність функціонує як культурний ресурс, який легітимізує участь чоловіків у воєнних діях, визначає очікувану модель «правильної» чоловічої поведінки та підтримує уявлення про природну відповідність чоловіків силовим, бойовим і захисним ролям.

З диспозиційної перспективи, характерної для патріархально орієнтованих підходів у соціології гендеру, військові розглядаються як органічна складова держави та її силових інститутів – армії, поліції, служб безпеки, а також інструментів зовнішньої політики й економічного впливу. У таких інтерпретаціях мілітарна функція чоловіків сприймається як самоочевидна й структурно закладена, а участь у забезпеченні національної та міжнародної безпеки – як невід’ємний аспект маскулінної соціальної ролі. Це ще раз підтверджує, що зв’язок між мілітарністю та маскулінністю не є нейтральним чи випадковим, а виступає результатом історично сформованих гендерних диспозицій і нормативних очікувань.

За спостереженням П. Хайгейта [7, 99–119], мілітаризм як ідеологія та армія як інституція ґрунтуються на найбільш гендерно специфікованих типах діяльності, оскільки переважна більшість військовослужбовців належить до груп, професійно підготовлених до застосування насильства та інших форм завдання шкоди. Це здебільшого чоловіки, які відтворюють жорсткі ієрархічні структури військового управління та визначають стратегії використання насильницьких практик. У такій інституційній конфігурації армія, будучи майже повністю маскулінізованою організацією, формує специфічне соціальне середовище, у якому культивуються патерни військової маскулінності та дисциплінарні диспозиції, що нормують поведінку особового складу. На думку П. Хайгейта, військовий інститут не лише відтворює ці диспозиції, а й функціонує як механізм їх «прищеплення» хлопцям і молодим чоловікам у процесі становлення їхньої маскулінної ідентичності, інтегруючи насильство, контроль і дисципліну як структурні компоненти відповідної гендерної ролі.

У дослідженнях С. Шварца [8, 21–55; 9, 137–182; 10, 550–562] окреслено типові ціннісні профілі чоловіків, які активно використовуються у військовій пропаганді та мобілізаційній політиці. Найвищі показники серед чоловіків мають самостійність (3,82), досягнення (3,50) та доброзичливість (3,40). У мілітарному контексті ці цінності інтерпретуються як готовність до відповідальної дії, наявність громадянського обов’язку та спроможність виконувати захисні функції. Саме вони становлять основу для формування нормативного образу «захисника» та «вірного громадянина» у військових комунікаціях. Також зафіксовано стійкий позитивний зв’язок між маскулінною ідентичністю та такими цінностями, як автономія, незалежність і раціонально-вольовий самоконтроль. У диспозиційному вимірі ці характеристики – самоконтроль, здатність до автономного вибору, прагнення досягнення найбільш ефективно мобілізуються у дискурсах героїзації та нормування чоловічої поведінки під час війни. Отже, ціннісні профілі С. Шварца виступають не лише психологічними параметрами, а й соціальними ресурсами, що легітимують очікувані моделі маскулінності в мілітаризованому контексті.

У теорії гендерних диспозицій Дж. Мак-Кітрік інтерпретує гендер як складову «перформативного опису» статі, сформульованого Д. Батлер [11; 12, 186–203; 13, 2575–2579]. У Д. Батлер гендерні диспозиції функціонують як моделі поведінки, що проявляються в певних соціальних контекстах і стають конститутивними для належності до статі; вони формуються в межах соціальних конвенцій, які визначають, що вважати «чоловічою» чи «жіночою» поведінкою. Дж. Мак-Кітрік розвиває ці ідеї, наголошуючи, що гендерні диспозиції залишаються притаманними суб'єкту навіть за відсутності фактичних поведінкових проявів, утворюючи так звані гендерні імплікації. Людина з жіночими статевими ознаками лишається жінкою навіть за маскулінної поведінки, і навпаки, оскільки диспозиції формують імплікатурну структуру соціальних очікувань. У цьому розумінні Т. Фуміакі вважає, що гендерні диспозиції визначаються як очікування щодо схильності діяти певним чином у певних ситуаціях, а їхня структура може бути описана через наявність характерних проявів, умов їхньої актуалізації, існування диспозиції навіть за відсутності фактичної поведінки та імплікатурне припущення, що за відповідних умов ці прояви виявилися б [14, 1–12]. Саме як схильність до певних дій за певних умов диспозиції фіксують зв'язок між статтю, поведінковими моделями та соціальними уявленнями про гендер.

Отже, огляд сучасних досліджень демонструє, що гендерні диспозиції маскулінності формуються на перетині індивідуальних психосоціальних схильностей, культурно закріплених норм та медійно відтворюваних моделей поведінки, які набувають особливої сили у воєнний час.

Виклад основного матеріалу. Воєнний контекст сучасної України формує специфічне культурно-комунікативне середовище, у якому гендерні диспозиції маскулінності набувають особливої інтенсивності й нормативної сили. Ці диспозиції ґрунтуються на глибинних культурних уявленнях про чоловічу роль, але водночас активно конструюються та посилюються медійними наративами, що визначають бажані форми поведінки в умовах війни. Маскулінність постає не як багатоваріантна ідентичність, а як стандартизований образ «захисника», який покликаний уособлювати мужність, витривалість, готовність до ризику та самопожертви. У публічному просторі домінує героїзований образ чоловіка-військового, що виконує функцію морального і символічного еталону. Саме ця фігура стає центральним маркером соціальної легітимності чоловіка в умовах війни, тоді як інші ролі – професійні, сімейні чи соціальні відходять на другий план. Така символічна редукція підсилює гегемонний тип маскулінності, у межах якого військова участь або готовність до неї сприймається як ключова ознака «справжньої» чоловічості.

У межах інформаційного простору формується різке протиставлення між героїчним образом чоловіка-воїна та негативно маркованою

фігурою «ухилянта». Перша постає як моральний імператив, друга – як символ суспільного осуду, сорому або моральної недостатності. Це бінарне протиставлення не лише задає межі нормованої маскулінності, а й створює механізми соціального контролю над поведінкою чоловіків. Унаслідок цього публічні очікування набувають характеру морального тиску, який інтеріоризується на рівні особистих рішень і самооцінки. Одним із провідних інструментів формування таких диспозицій є медійні практики впливу. Інформаційний дискурс активно використовує раціональні апеляції до конституційного обов'язку, ідеї захисту Батьківщини, відповідальності за майбутні покоління. Ці аргументи конструюють образ мобілізації як логічно вмотивованого, морально необхідного та соціально схвалюваного вибору. Такий раціональний рівень впливу працює як один із каналів нормалізації мілітарної моделі маскулінності. Водночас значно потужнішим є емоційний компонент інформаційного тиску. Сюжети, побудовані на страху, провинності чи драматизації потенційних загроз, створюють атмосферу моральної невідворотності та переконують чоловіків у необхідності відповідати очікуваним моделям поведінки. У цих повідомленнях часто з'являються сцени майбутніх катастроф, окупацій, розстрілів, загроз дітям і родинам, які подаються як наслідок «недостатньо мужньої» поведінки. Емоційний вплив у таких випадках стає формою внутрішнього примусу, що трансформує соціальні очікування на особистий моральний обов'язок.

У цьому контексті важливою є класифікація інформаційно-психологічних впливів, запропонована Г. Почепцовим [15, с. 83–85], яка демонструє широку систему маніпулятивних технологій, що використовуються у політичній та медійній комунікації. На відміну від спрощених моделей, які поділяють впливи лише на переконання, навіювання та примус, Почепцов пропонує розгалужений перелік прийомів, що функціонують у парах контрастів: натуралізм / сухість, індивідуалізація / деперсоналізація, героїзація / мизерізація, інфантилізація / матуризація, символізація / профанація, психологізація / раціоналізація, глобалізація / локалізація, інферналізація / сакралізація, екстраполяція / звуження, солідаризація / відсторонення, недофакт / надфакт. Кожна пара функціонує як інструмент зміщення акцентів, конструювання емоційного тла, формування упереджених суджень та зміни сприйняття адресатом подій і дійових осіб.

Застосування цих прийомів у воєнному медійному дискурсі дозволяє побачити, як гендерні диспозиції маскулінності інтегруються у технології соціального впливу. Натуралізм у зображенні загиблих або поранених військових викликає різко негативні емоції щодо ворога й одночасно підсилює героїзацію українських рятувальників та військовослужбовців. Індивідуалізація українських воїнів через озвучення їхніх імен, професій і сімейних історій створює ефект емоційної близькості, тоді як деперсоналізація російських військових формує образ безликої, позбавленої індивідуальності «маси».

Психологізація українських бійців через акцент на їхніх емоціях і мотивах («захищаю родину», «борюся за свободу») підсилює їхню моральну легітимність, тоді як раціоналізація дій російської армії («виконання наказів», «матеріальні стимули») знижує їхній моральний статус. Глобалізація конфлікту («ми захищаємо Європу») лишає українську сторону в ролі цивілізаційного щита [16], у той час як локалізація дій росіян зводить їхній внесок до локальних злочинів і актів агресії.

Інферналізація противника через демонізацію його дій та сакралізація українського спротиву створюють сильні емоційні рамки, які впливають на моральні оцінки глядачів. Екстраполяція поширює позитивний образ українського війська на міжнародну аудиторію, тоді як звуження образу російських військових до ролі терористів робить їхню позицію цілком негативною. Солідаризація з українськими героями формується через наративи близькості («наші», «свої»), а відсторонення щодо російських військових – через маркування їх як злочинців або нелюдів. Прийоми недофакту та надфакту додатково керують увагою аудиторії, зменшуючи значущість небажаних деталей і роздубаючи вигідні медійні меседжі.

Особливо значущими є практики глорифікації, які створюють у суспільстві культ героїчного чоловіка та задають високу планку очікуваної поведінки. Героїчні образи часто подаються у гіперболізованому вигляді, без урахування індивідуальних обставин, психологічних станів або моральних дилем. Позитивні приклади військової мужності створюють символічний стандарт, до якого чоловікам пропонується прагнути незалежно від життєвої ситуації. У цьому аспекті глорифікація і стигматизація функціонують як дві взаємодоповнювальні стратегії: одна підсилює позитивний взірць, друга – карає відхилення від нього.

У результаті складається цілісна система гендерних диспозицій, у межах якої маскуліність постає як культурний обов'язок, що підтримується і відтворюється через медійні механізми соціального тиску. Ця система включає раціональні, емоційні та нормативні інструменти впливу, що працюють одночасно й взаємно підсилюють один одного. Вона визначає, які моделі поведінки вважаються прийнятними, яким надається символічна цінність і які підлягають осуду. Застосування цієї розширеної класифікації Г. Почепцова дозволяє побачити, що соціальний тиск на чоловіків у воєнний час формується через складну систему інформаційно-психологічних прийомів. Гендерні диспозиції маскулінності тут не лише відтворюються, а й використовуються як основа для медійних практик, що нормують поведінку, визначають моделі «герой/не-герой» і закріплюють мілітаризоване розуміння чоловічої ролі.

У якості продовження маніпулятивних технологій, окреслених Г. Почепцовим, виокремлюються інструменти прямого соціального тиску на чоловіків. Першим із них є шеймінг «ухилиянтів», що

реалізується через медійну драматизацію, персоніфікацію та моральну дискредитацію. Ці практики спираються на поєднання емоційного навіювання, використання фактоїдів та апеляцій до колективної відповідальності («якщо не я, то хто»). Поширеним прийомом є також створення видимості експертного консенсусу, коли до шеймінгу залучаються фрагментарні висловлювання військовослужбовців, публічних осіб або «військових експертів». Окремим елементом цієї технології є маніпулятивне використання інформації про участь жінок у ЗСУ як аргументу для дискредитації чоловіків, які не виявляють мобілізаційної готовності [16].

Другим інструментом є застосування репресивних практик «бусифікації», адміністративного або кримінального тиску. У медійному дискурсі ці дії інтерпретуються або як необхідний механізм забезпечення армії людським ресурсом, або навпаки, як порушення конституційних прав. Така двоїстість посилює ефект поляризації, що є характерним для маніпулятивних технологій, описаних Г. Почепцовим, зокрема стратегій інферналізації та надфакту.

Водночас спостерігається формування складної системи чоловічих ескапістських стратегій, які інтерпретуються як реакції на інформаційно-психологічний тиск. До механізмів внутрішнього ескапізму належать: тінізація способу життя, уникання публічних просторів, відмова від офіційного працевлаштування, фізичне уникання взаємодії з представниками ТЦК, а також корупційні практики підробки документів. Механізми зовнішнього ескапізму проявляються у легальному виїзді через систему «Шлях», спробах обійти бюрократичні бар'єри або нелегальному перетині кордону, після якого чоловіки нерідко формують протестні наративи у соціальних мережах.

Сукупність цих процесів свідчить про те, що війна не лише змінює соціальні ролі та очікування, а й загострює конфлікти між вимогами публічної маскулінності та особистими стратегіями виживання й самозбереження.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дає змогу узагальнити, що у воєнний час гендерні диспозиції маскулінності набувають особливої нормативної сили та перетворюються на один із ключових механізмів соціальної регуляції поведінки чоловіків. У медійному й політичному дискурсі формується стандартизований образ чоловіка-захисника, який уособлює силу, витривалість, жертвовність і готовність до виконання військового обов'язку. Цей образ функціонує як моральний еталон і водночас як критерій соціальної легітимності, що визначає «правильні» та «неправильні» моделі чоловічої поведінки.

Гендерні та статево-рольові стереотипи стають підґрунтям для конструювання стійкого зв'язку між чоловічістю та мілітарністю. Саме на цій основі вибудовуються медійні механізми соціального тиску, які включають як раціональні апеляції до обов'язку та відповідальності,

так і потужні емоційні стратегії впливу – страх, сором, драматизацію можливих наслідків ухилення від служби. Застосування різних типів інформаційно-психологічних впливів призводить до формування бінарної опозиції «герой – ухилиянт», що поглиблює моральну поляризацію та посилює стигматизацію чоловіків, які не відповідають домінантній моделі маскулінності.

Медійні практики героїзації відтворюють ідеалізований, часто гіперболізований образ воїна як універсального чоловічого взірця, тоді як практики шеймінгу й репресивні адміністративні механізми створюють атмосферу публічного контролю та психологічного примусу. Сукупність цих впливів формує культурно комунікативне тло, у межах якого мілітаризована маскулінність стає не лише бажаною, а й символічно обов'язковою. Водночас дослідження показало, що підсилений соціальний тиск породжує широкий спектр адаптивних та оборонних стратегій серед чоловіків. Ескапістські практики – від уникання публічного простору до нелегального перетину кордону постають як реакція на конфлікт між індивідуальними життєвими потребами й очікуваннями публічної маскулінності. Саме ця напруга демонструє складність і суперечливість взаємодії між соціальними нормами та індивідуальними стратегіями виживання.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що війна істотно трансформує структуру гендерних ролей і підсилює регулятивний потенціал маскулінних диспозицій, водночас загострюючи конфлікти між вимогами колективної ідентичності та особистими виборами чоловіків. Аналіз виявлених механізмів свідчить про необхідність подальшого критичного вивчення того, як медіа формують нормативність маскулінності та яким чином ці процеси впливають на психологічний стан, соціальну поведінку й громадянську суб'єктність чоловіків у воєнний час.

Список використаної літератури

1. Ryle, G. *The Concept of Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 2002. P. 116–153.
2. Allport, G. W. *Personality: A Psychological Interpretation*. New York: Holt, 1937. P. 588.
3. Hearn, J., Connell, R. W. (eds.). *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2005. P. 71–89.
4. Goldstein, J. S. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 523.
5. Enloe, C. What if patriarchy is “the Big Picture”? // In: Mazurana, D., Raven-Roberts, A., Parpart, J. (eds.). *Gender, Conflict and Peacekeeping*. 2005. P. 280–293.
6. Moser, C. O. N., Clark, F. C. (eds.). *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence*. London; New York: Zed Books, 2001. P. 243.
7. Higate, P. *Peacekeepers, Masculinities and Sexual Exploitation* // *Men and Masculinities*. 2007. Vol. 10 (1). P. 99–119.

8. Schwartz, S.-H. Basic Human Values: Their Content and Structure Across Countries // In: Tamayo, A., Porto, J. B. (eds.). Valores e comportamento nas organizações. Petrópolis: Vozes, 2005. P. 21–55.
9. Schwartz, S.-H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications // Comparative Sociology. 2006. Vol. 5. P. 137–182.
10. Schwartz, S.-H., Bilsky, W. Toward a Universal Psychological Structure of Human Values // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. Vol. 53. P. 550–562.
11. Butler, J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 2006. P. 272.
12. McKittrick, J. Dispositional Pluralism // Debating Dispositions: Issues in Metaphysics, Epistemology and Philosophy of Mind. Berlin; New York: De Gruyter, 2009. P. 186–203.
13. McKittrick, J. A Dispositional Account of Gender // Philosophical Studies. 2015. Vol. 172. P. 2575–2589.
14. Fumiaki, T., Barton, A., Fabry, P., Ethier, J.-F. Representing Gender in Ontologies: A Dispositional Perspective // 12th International Conference on Biomedical Ontologies (ICBO 2021), Bozen-Bolzano, Italy, 2021. P. 1-12.
15. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації : [навч. посіб.]. – Київ : Укр. асоц. паблік рілейшенз, 1996, 175 с.
16. Ткаченко, Д. Хто і чому пішов у СЗЧ і за яких умов повернеться. Результати опитування. TEXTY.ORG.UA. 2025, 16 січня <https://texty.org.ua/articles/114257/hto-i-chomu-pishov-u-szch-i-za-yakyh-umov-povernetsya-textyorgua-provely-doslidzhennya/>

Stadnik O. F., Vanyushyna O. F. Gender dispositions of masculinity and media mechanisms of social pressure on men during wartime

The article examines how the full-scale war in Ukraine transforms perceptions of masculinity and shapes specific social expectations regarding men in contemporary Ukrainian society. The wartime context reinforces traditional models of manhood, in which the figure of the defender becomes a dominant cultural archetype actively supported by media and public discourse. As a result, gender dispositions emerge that prescribe normative scenarios of male behavior and serve as a foundation for social pressure. Particular attention is given to the duality of societal expectations: in the public sphere, the man appears as a hero and a symbol of national strength, while in the private sphere women often seek to protect their partners from mobilization. This tension between public heroization and private care creates a situation of social and moral dissonance that affects the perception of men's roles during wartime. Methodologically, the study is based on qualitative discourse analysis and media analysis, which made it possible to interpret recurring narratives, rhetorical strategies, and symbolic codes in materials from Ukrainian online media, television news, and social networks. The application of H. Pocheptsov's framework of information and psychological influences allowed us to identify the mechanisms of heroization, stigmatization, and emotional pressure that construct normative models of masculinity.

The article also analyses media representations that construct militariness as an essential attribute of male identity. It is shown that such dispositions remain remarkably stable, as they rely on persistent gender stereotypes that media not only reproduce but actively reinforce. Based on Pocheptsov's classification of

information-psychological influences, the study demonstrates how techniques such as naturalization, individualization, heroization, infantilization, symbolization, infernalization, solidarization, and overfact contribute to constructing the binary opposition “hero – one who neglects his duty” and shape perceptions of men's behavior. Two key groups of mechanisms of social pressure are identified: rational arguments appealing to the duty of defending the state, and emotional tools of suggestion that exploit fear, shame, and imaginings of catastrophic outcomes in case of refusal to serve. It is shown that these mechanisms construct a rigid moral framework of public masculinity, within which the militarized male image becomes a criterion of social legitimacy. The study demonstrates that wartime gender dispositions influence men's behavior, moral decision-making, and self-evaluation, shaping new sociocultural understandings of masculinity, responsibility, and civic duty.

Key words: *masculinity, gender dispositions, gender expectations, militarization, heroization, social pressure, media mechanisms of social pressure.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.9>

Л. М. ХИЖНЯК

доктор соціологічних наук,
професор кафедри прикладної соціології та соціальних
комунікацій,

професор кафедри міжнародних відносин
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-4966-3203

К. В. БІЛЕНКО

студентка соціологічного факультету,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КІБЕРБУЛІНГ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ У МЕДІАКОМУНІКАЦІЯХ

Кібербулінг наразі визнано актуальною соціальною і медійною проблемою сучасного суспільства, однак існує недосконалість регулювання (правового, морального, організаційного) кібербулінгу. У статті узагальнено міждисциплінарні підходи до кібербулінгу як наукової і практичної проблеми. Кібербулінг є різновидом булінгу із застосуванням цифрових комунікативних технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. Поведінкові прояви кібербулінгу спрямовані передусім на залякування, провокування негативних емоційних реакцій чи приниження тих, проти кого він спрямований.

Авторками представлено ознаки кібербулінгу, їх короткий опис та запропоновано шляхи їх урахування в медіакомунікаціях. Існують особливості реагування на булінг (кібербулінг) в освітніх закладах окремих країн світу. Зазначається, що протидії булінгу і кібербулінгу сприяють як формальна освіта, так і неформальна освіта, які впливають на дії учасників агресії. Пропонується для активізації розв'язання цієї гострої проблеми залучення різних інституцій, особливо медійних, на різних рівнях: глобальному, національному, локальному.

Кібербулінгу сучасному світі залишає цифровий слід у формі певних записів, тому піддається вивченню і може слугувати теоретичним підґрунтям розробки соціальних технологій профілактики і зупинки цього різновиду інтернет-агресії. Важливе оприлюднення в медійному комунікативному просторі специфіки кібербулінгу як комунікативного феномену, його стану, характеристик рольових учасників й надання порад щодо запобігання його негативним наслідкам. Акцентовано увагу практичній значущості соціологічного супроводу ідентифікації та протидії кібербулінгу за рахунок використання матеріалів соціологічних досліджень в медійному висвітленні кібербулінгу

та прийнятті на основі описової аналітики управлінських рішень на різних рівнях і в різних сферах цифрового суспільства.

Ключові слова: булінг, кібербулінг як соціальний і комунікативний феномен, поведінка у кіберпросторі, безпека цифрового комунікативного простору, презентація кібербулінгу у медіакомунікаціях, профілактика і протидія кібербулінгу, соціальні комунікації в інтернет-просторі.

Постановка проблеми. Інтернет наразі є повсякденною практикою для людини. Одночасно, як свідчить практика онлайн-комунікацій, він став однією із загрозливих інтернет-небезпек. До останньої відноситься і кібербулінг, який є соціальною і медійною проблемою сучасності завдяки активному поширенню на базі розвитку цифрових технологій та соціальних мереж, висвітленню засобами масової інформації і в цілому присутності цієї тематики в медійному просторі. Кібербулінг вважається один із видів онлайн-насилства, це булінг із застосуванням цифрових технологій, що може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. На поведінковому рівні він спрямований на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого цілеспрямований. Тема безпеки комунікативного простору та дотримання прав людини постає у всіх країнах навіть у соціально благополучних і навіть з відносно високим рівнем кібер-захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дотепер встановлено зміст поняття «кібербулінг», його співвідношення з булінгом. Досягненням останніх років можна вважати розширення простору у вивченні явища кібербулінгу за рахунок його численних взаємозв'язків. Так, А. Олейник досліджуючи морально-етичні феномени у кіберпросторі, зазначила: «Мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг виражають сексизм, расизм, шовінізм, ейджизм, гомофобію, ксенофобію, газлайтінг та ін. [16, с. 12]. Латентність проявів кібербулінгу досліджено у праці [3]; заходи профілактики булінгу в молодіжному середовищі представлено у [1]; узагальнено світовий досвід протидії кібербулінгу [4], переваги та обмеження антибулінгових програм, що розроблені й використовуються в різних країнах світу (США, Велика Британія, Іспанія, Норвегія, Канада, Японія) з урахуванням їхніх національно-державних і соціокультурних особливостей [14]. Кібербулінг розглядається в системі соціальної комунікації у контексті «прояву агресії з використанням засобів комунікації» [5, с. 31].

Джерелами, у яких наведено інформацію, що поглиблює висвітлення теми, є такі: прояви девіантної поведінки учасників кібербулінгу [15; 25]; основні законодавчі моделі попередження та протидії кібербулінгу: міжнародний досвід [4; 10]; результати опитування підлітків в Україні щодо булінгу та кібербулінгу, проведеного ЮНІСЕФ у 2023 р. [8]. Кожен п'ятий підліток в Україні зазнав цькування онлайн [11].

Дані опитування, які представлені Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальною представницею Генерального секретаря

ООН з питань насильства щодо дітей свідчать про поширення булінгу у віртуальному просторі: у 30 країнах світу, охоплених дослідженням, майже третина молоді стають жертвами онлайн-булінгу, в школах п'ята частина дітей мали обмеження в отриманні освітніх послуг, бо через через кібербулінг та насильство нерегулярно відвідували заняття в школі. В Україні біля 29% опитаних підлітків назвали себе жертвами онлайн-булінгу, а 16% через це не відвідували шкільні заняття» [18]. У ЄС передбачена інституційна відповідальність за кібербулінг (зокрема, з боку шкіл) [26]. В Україні діє інформаційна платформа про кібербулінг, якою опікується громадська організація GoLOCAL за підтримки e-Governance Academy [9]. Інформуванню про кібербулінг та наданню поради щодо того як від нього уберегтися присвячена робота Л. Стовелла [20]. Кібербулінгу має особливості прояву у вигляді цифрового сліду, зафіксованого у формі записів, котрі можуть бути використані для повідомлень у публічному комунікативному просторі, які не тільки висвітлюють і розкривають специфіку цього феномену за допомогою представлення експертного знання, сторітеллінгу, а й надають алгоритм дій в ситуації кібербулінгу і поради щодо запобігання його негативним наслідкам.

Як можна зупинити кібербулінг, не відмовляючись від доступу до інтернету? Дослідники відмічають неможливість у цифровому суспільстві остаточного і повного подолання кібербулінгу. Однак при цьому вони плекають надію на можливість науково обгрунтованого суттєвого і суспільно контрольованого зменшення його деструктивних проявів [5, с. 45–46]. Зробити це значною мірою покликані медіакомунікації і особливо журналістика через підвищення рівня інформаційно-просвітницької діяльності серед різних соціальних груп – користувачів інтернету.

Мета статті – узагальнити міждисциплінарні підходи до вивчення кібербулінгу як наукової і практичної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Ми спираємося на теоретичний підхід до вивчення кібербулінгу, який, по-перше, трактує це явище як комунікативне насильство в інтернет-спілкуванні, тобто «кібербулінг описує різні форми наклепів, переслідувань і примусу з боку людей, які використовують електронні засоби зв'язку» [2, с. 28]; по-друге, акцентує увагу на тому, що кібербулінг є неоднорідним соціально-комунікативним явищем з різними проявами, а саме: «... флеймінг, харасмент, обмовлення, зведення наклепів, самозванство або перевтілення в ту чи іншу особу, ошукаство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження, ізоляція або відчуження (остракізм), кіберпереслідування, хепіслепінг» [5, с. 54]; по-третє, «... чинники кібербулінгу ... здійснюють вплив на мікро-, мезо- та макрорівнях: індивідуально-психологічні, педагогічні, соціально-середовищні, державно-правові, інформаційно-технічні [12, с. 31–32]. О.Фуштей схарактеризувала персональні та соціальні групи причин вчинення кібернасильства

і виділила вісім типів кібербулінгу: «суперечки, або флеймінг, нападки та постійні виснажливі атаки, обмовлення та зведення наклепів, самозванство (втінлення себе в іншу особу), видурювання конфіденційної інформації та розповсюдження її, відчуження, кіберпереслідування, хепіслеппінг» [22, с. 294–295]. Емпіричним шляхом встановлено залежність між проявами кібербулінгу та агресією [17]

Науковці виділяють вплив на поширення кібербулінгу особливостей інтернет-спілкування, серед яких домінують такі: анонімність; добровільність контактів; прагнення до нетипової, ненормативної поведінки; загострена залежність від співрозмовника у спілкуванні; відсутність єдності простору і часу; характер спілкування (переважно письмовий) [5, с. 44].

Орієнтовні групи за роллю у процесі кібербулінгу як девіантної форми поведінки особистості представлено таким рольовим репертуаром: агресори (буллери); жертви; свідки; спостерігачі; захисники; помічники агресора; хамелеони [15, с. 275]. Ознаки кібербулінгу мають враховуватися в медіакомунікаціях, покликаних протидіяти цьому явищу (табл. 1).

Таблиця 1

**Ознаки кібербулінгу та шляхи їх урахування
в медіакомунікаціях***

Ознаки кібербулінгу	Короткий опис	Урахування у медіакомунікаціях
незалежність від часопростору	часовий вимір кібербулінгу (день тижня, час доби) і просторовий вимір	репортажі з місця подій
швидкоплинність	подія швидко минає; наслідки прогнозовані й не прогнозовані; наявні й віддалені у майбутнє	незавершеність висвітлення події та наслідків потребує повернення до її висвітлення
анонімність	можливість учасникам приховувати себе або видавати вигадану інформацію	захист персональних даних
повторюваність, систематичність	схильність поведінки учасників і проявів кібербулінгу до рецидивів	оцінки представників офіційних структур (органів) та експертів щодо рецидивів кібербулінгу
масштабність	одиничний кібербулінг і груповий	репортажі на основі оцінок свідків, поліції, самих учасників

Продовження таблиці 1

наявність сторін, у процесі кібербулінгу	рольовий склад сторін: кривдник (кібербулер), потерпілий (жертва кібербулінгу), спостерігачі	репортажі на основі оцінок свідків, поліції, самих учасників
зв'язок з негативними емоційними станами жертви	труднощі в поведінці, порушення соматичного здоров'я, досвід жертви та знижений рівень освіти	репортажі на основі оцінок психологів стану учасників процесу кібербулінгу
інтерактивне інформаційне середовище	кібер-простір налає кібербулеру розширені можливості	репортажі на основі оцінок свідків, поліції, самих учасників
інституційна відповідальність за кібербулінг	інституційне партнерство покликане дозволяє системно і комплексно протидіяти кібербулінгу	висвітлення взаємодії різних інституцій, позитивного досвіду і проблем

*Складено авторками за джерелами [3, с. 31; 5; 21; 13]

Наслідки кібербулінгу здатні впливати на особистість «... ментально (відчуття смутку, пригніченості, навіть злості), фізично (відчуття втоми, втрата сну, наявність больових відчуттів у животі, голові тощо), емоційно (відчуття сорому, втрата цікавості до улюблених речей), а у крайніх випадках кібербулінг може призвести навіть до скоєння самогубства» [5, с. 45]. Узагальну інформацію щодо реагування на булінг (кібербулінг) в освітніх закладах окремих країн світу представлено у табл.2.

Таблиця 2

Особливості реагування на булінг (кібербулінг) в освітніх закладах окремих країн світу*

Країна	Особливості реакції на булінг
США	Блискавична реакція на ситуацію з булінгом, миттєве прийняття заходів захисту жертви, за кожне нове порушення прав людини передбачено більш суворі й невідкладні санкції щодо агресора
Іспанія	Тих, хто вчиняє онлайн-цькування, позбавляють права відвідувати навчальний заклад; підтримка жертви нападу з боку адміністрації закладу освіти
Франція	Боротьба з булінгом передбачає радикальні заходи – аж до кримінальної відповідальності та навіть ув'язнення від 3 до 10 років та штраф розміром до 150 000 євро
Аргентина	Діє двотижнева заборона кривднику відвідувати навчальний заклад з одночасним і всебічним розслідуванням кожного зафіксованого випадку булінгу

Продовження таблиці 2

Нідерланди	Вважається, що залучення поліції до боротьби з фактами булінгу діє краще, ніж відсторонення агресора від навчання, бо частина учнів схильна сприймати заборону відвідувати навчальний заклад як відпочинок.
Японія	Школи особливу увагу приділяють збереженню/підвищенню репутації, яка дорожча, ніж забезпечення безпекового освітнього простору і дотримання права людини на безпеку. За таких умов не завжди оприлюднюються факти, пов'язані зі цькуванням, образами, приниженням в масмедіа.
Велика Британія	Булінг поширений переважно через словесні образи, йому піддаються з боку учнів і батьків навіть самі вчителі, які мають профілювати онлайн-цькування та реагувати на них. Антибулінгову підготовку проходять як вчителі, так і допоміжний персонал (шкільні сторожі, кухарі).

*Складено авторками за джерелами [4; 21; 24]

У сучасному світі поширені такі правові моделі боротьби з кібербулінгом: держава не ухвалює окремого законодавства з протидії кібербулінгу; включення до законодавства правопорушень, пов'язаних з кібербулінгом; закон надає можливість особі звертатися до суду за образи через інтернет, у тому числі вимагати відповідних забороняючих приписів; створення спеціального окремого інституту, що відповідає за боротьбу з кібербулінгом; значні повноваження на законодавчому рівні покладаються на освітні заклади [7, с. 59-61]

При цьому правове регулювання кібербулінгу залишається проблематизованим. Це аргументовано доводить Є. Гіденко, акцентуючи увагу на таких моментах: «Основним способом правового захисту від кібербулінгу в законодавстві України залишається цивільно-правовий: вимога спростування неправдивої інформації, використання права на відповідь щодо оціночних суджень, вимога відшкодування моральної і матеріальної шкоди, завданої поширенням неправдивої інформації про особу. Як і з іншими способами правового реагування на кібербулінг, цивільний позов можливий лише в тому разі, коли можна встановити конкретних осіб, що займаються цькуванням. За умови анонімності кібербулерів позов, поданий до суду без зазначення відповідачів, буде залишений без розгляду» [2, с. 28]. В Україні серед ускладнювальних факторів протидії булінгу у закладах освіти, де діти стають як його учасниками, так і спостерігачами і жертвами. науковці найбільш вагомими вважають такі: формалізм антибулінгових профілактичних заходів; недосконалість психологічного супроводу, потреба у підготовці, перепідготовці, підвищенні кваліфікації з проблеми психології кібербулінгу; підвищення відповідальності керівництва закладів освіти за профілактику різних форм булінгу й прийняття дієвих зусиль щодо фактів його застосування [23, с. 126-127].

До протидії булінгу (кібербулінгу) залучаються інституції як формальної освіти, неформальної освіти, а у цифровому суспільстві використовуються можливості цифрової освіти, у тому числі на національному рівні. Прикладом є розроблений і представлений в Україні на платформі «Дія. Цифрова освіта» освітній серіал «Школа без цькування», одна частина якого дає уявлення про кібербулінг та розкриває підходи до протидії йому для вчителів та працівників закладів освіти, а друга – для батьків [19]. Таким чином, задіяними стають два базових соціальних інститути – освіти і сім'ї. Не менш значущим у цьому процесі є медійний комунікативний простір. Тому зазначимо, що обговорення ситуації кібербулінгу в медійному просторі додає інститут медіа й проактивність усіх учасників медіакомунікацій, яким важливо усвідомити небезпеку поширення цього явища у кіберпросторі. І. Тітов та В. Лавріненко, досліджуючи детермінацію кібербулінгу серед підлітків, вказують на взаємозалежність кібербулінгу і кіберпростору, тобто стану, характеристик віртуального середовища: «... кібербулінг не є просто агресією, яка реалізується у віртуальному середовищі. Саме це середовище вносить суттєві зміни в характер такої агресії, надаючи кібербулеру розширені можливості залучати представників суспільної думки до булінгу над жертвою» [21, с. 221].

Висновки та перспективи. Активне обговорення ситуації кібербулінгу в медійному просторі базується на тому, що кібербулінг визнано актуальною соціальною і медійною проблемою сучасного суспільства, що потребує управлінських рішень із залученням громадськості, представників державних і самоврядних інституцій. У подальшому потребує соціологічного вивчення міжнародний досвід щодо моделі попередження та протидії кібербулінгу та його представлення в медіакомунікаціях.

Список використаної літератури

1. Булінг: міфи та реальність : методичні рекомендації / укладач В. В. Потуремець; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олеса Гончара. Полтава, 2020. 20 с.
2. Гіденко Є. С. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 50. С. 26–29.
3. Гордієнко К. Обґрунтування поширеності проявів кібербулінгу серед студентської молоді. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2021. Випуск 15(60). С. 25–34.
4. Градова Ю. Законодавче регулювання протидії булінгу: досвід європейських країн. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 5 (57). С. 149–153.
5. Грубі Т.В., Купчишина В.Ч. Кібербулінг як сучасна практика в системі соціальної комунікації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2024. Том 35 (74) № 3. С. 41–46.
6. Грубі Т., Купчишина В. Кібербулінг у молодіжному середовищі: чинники та форми прояву. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2024. № 3(38). С. 40–58.

7. Доповідь Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей щодо булінгу. 2018. [Електронний ресурс]. URL : <https://undocs.org/ru/A/73/265> (дата звернення: 20.09.2025).
8. Дослідження ЮНІСЕФ про кібербулінг. Профспілка працівників освіти і науки України : офіц. сайт. 20.09.2019. URL : <https://pon.org.ua/povyny/7317-dosldzhennya-yunsef-pro-kberbulng.html> (дата звернення: 12.10.2025).
9. КІБЕРБУЛІНГ більше, ніж неприємний коментар. URL: <https://stopcyberbullying.com.ua/> (дата звернення: 12.10.2025).
10. Кібербулінг серед підлітків у Німеччині зростає – дослідження. URL: <https://uazmi.org/news/post/8142aeede0fd4a90af177f4c58a730e> (дата звернення: 23.09.2025).
11. Коваленко А. Кожен п'ятий підліток в Україні зазнавав цькування онлайн: результати опитування ЮНІСЕФ. 23 лютого 2025. <https://life.pravda.com.ua/society/naskilki-poshireni-ckuvannya-ta-kiberbulng-sered-pidlitkiv-v-ukrajini-dani-yunisef-306590/> (дата звернення: 18.11.2025).
12. Кононова М. М. Психологічні чинники кібербулінгу серед підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2023. № 4. С. 29–32.
13. Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 4. С. 103–120.
14. Левченко Ю. О. Світовий досвід запобігання булінгу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (21). С. 91–97.
15. Мозгова Г. П., Помиткіна Л. В. Кібербулінг як девіантна форма поведінки особистості в інтернет-просторі. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2021. № 3. С. 269–278.
16. Олейник А. Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кібернавість та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 42. С. 118–124.
17. Онуфрієва Л. А., Чайковська О. М. Взаємозв'язок агресивності із проявами кібербулінгу серед підлітків. *Габітус*. 2025. Випуск 69. Том 1. С. 208–213.
18. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. ЮНІСЕФ. URL: <https://cutt.ly/LwZWPhZp> (дата звернення: 11.11.2025).
19. Освітній серіал про протидію булінгу: Дія.Цифрова освіта. URL : <https://osvita-omr.gov.ua/osvitnij-serial-pro-protydiiu-bulinhu-diia-tsyfrova-osvita/> (дата звернення: 11.11.2025).
20. Стівелл Луї. Життя онлайн. Як уберегтися від кібербулінгу, вірусів та інших халеп в інтернеті. Київ: Видавництво Книголав, 2020. 144 с.
21. Тітов І.Г., Лавріненко В.А. Чинники прояву кібербулінгу в підлітковому середовищі: теоретичний огляд. *Психологія і особистість*. 2022. № 2(22). С. 211–224.
22. Фуштей О. В. Соціальна профілактика кібербулінгу серед студентської молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Говерла, 2022. Вип. 1 (50). С. 294–297.
23. Шевченко С. Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 2. С. 116–135.

24. Як школи реагують на булінг: 7 реальних прикладів з різних країн світу. URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-shkoly-reaguyut-na-buling-7-realnyh-prykladiv-z-riznyh-krayin-svitu/> (дата звернення: 23.09.2025).

25. Янішевська К.Д., Зінченко Г.С. Запобігання кібербулінгу, кібермо-бінгу, кібергрумінгу в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 132–135. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2022/29.pdf (дата звернення: 20.11.2025).

26. Cyberbullying among young people. European Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ca178e3b-7ef4-11e6-b076-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-129352382> (дата звернення: 20.11.2025).

Khyzhniak L. N., Bilenko K. V. Cyberbullying in the communicative space: features of presentation in media communications

Cyberbullying is currently recognised as a pressing social and media problem in modern society, but there are shortcomings in the regulation (legal, moral, organisational) of cyberbullying. The article summarises interdisciplinary approaches to cyberbullying as a scientific and practical problem. Cyberbullying is a type of bullying that uses digital communication technologies. It can occur on social networks, messaging platforms (messengers), gaming platforms and mobile phones. The behavioural manifestations of cyberbullying are primarily aimed at intimidating, provoking negative emotional reactions or humiliating those against whom it is directed.

The authors presents the signs of cyberbullying, their brief description, and suggests ways to take them into account in media communications. There are specific features of responding to bullying (cyberbullying) in educational institutions in certain countries around the world. It is noted that both formal and informal education contribute to counteracting bullying and cyberbullying, influencing the actions of those involved in aggression. To intensify efforts to solve this acute problem, it is proposed to involve various institutions, especially media institutions, at different levels: global, national and local.

Cyberbullying in the modern world leaves a digital trace in the form of certain records, so it can be studied and can serve as a theoretical basis for the development of social technologies to prevent and stop this type of Internet aggression. It is important to publicise in the media communication space the specifics of cyberbullying as a communicative phenomenon, its status, the characteristics of the participants, and to provide advice on preventing its negative consequences. Emphasis is placed on the practical significance of sociological support for the identification and counteraction of cyberbullying through the use of sociological research materials in media coverage of cyberbullying and the adoption of management decisions at various levels and in various spheres of digital society based on descriptive analytics.

Key words: *bullying, cyberbullying as a social and communicative phenomenon, behaviour in cyberspace, security of the digital communicative space, presentation of cyberbullying in media communications, prevention and counteraction of cyberbullying, social communications in the Internet space.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 316.7:314.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.108.10>

Ф. С. ХРУСТАЛЬОВ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

МІСЦЕ ВПО В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена теоретичному аналізу особливостей місця ВПО у соціальній структурі суспільства як специфічної соціальної групи та як соціального інституту нового типу. Стверджується, що ВПО можна розглядати у двох аспектах в залежності від контексту аналізу. По-перше, ВПО – це соціальна група або спільнота людей, об'єднана спільною обставиною: вимушене переміщення всередині країни через війну. В цьому разі ВПО є об'єкт соціальної політики. В іншому аспекті ВПО може бути розглянуто як соціальний інститут. В такому разі ВПО є об'єктом унормування його функціонування та відносин з соціальним оточенням та державою.

Внутрішньо переміщені особи в Україні сформували ознаки нової класової формації. Комбінація втрати економічного капіталу, утримання високого культурного потенціалу, швидкого відновлення соціального капіталу через горизонтальні мережі та стрімкого зростання символічної і політичної суб'єктності робить ВПО окремим стійким елементом соціальної структури. Ця соціальна група, позбавлена традиційних засобів виробництва, проте збагачена новими цифровими та солідарними ресурсами, модифікує соціальну структуру українського суспільства і формує запит на нову соціальну угоду між державою, бізнесом і громадянським сектором. Виникнення соціальної групи ВПО створює нові виклики української соціальної політики, підвищуючи вимоги до інклюзивної житлової, трудової та репараційної політик.

Одночасно ВПО у якості соціального інституту – це формація нового типу, де функції держави, ринку та громадянського суспільства переплетені у гібридну синергію. Спільнота ВПО актуалізується як соціальний інститут лише у взаємодії з державою та ширшим соціальним оточенням: у межах внутрішньої кооперації вона лише частково репрезентує інституційні риси, але повною мірою набуває їх саме в режимі взаємодії з публічною владою.

Подвійна природа ВПО як соціального класу та соціального інституту збагатила соціальну структуру українського суспільства, спричинила її ускладнення.

Ключові слова: ВПО, війна в Україні, соціальна група, соціальний інститут, етапи інституалізації, соціальна диференціація.

Постановка проблеми. Після початку повномасштабної агресії росії проти України у лютому 2022 р. і до сьогодні понад 3,6 мільйони громадян набули статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [1].

У продовж трьох років вони еволюціонували зі «статистичної категорії» до багатовимірної соціальної системи, що регулює обіг матеріальних і символічних ресурсів між державою, ринком та громадянським суспільством.

ВПО можна розглядати у двох аспектах в залежності від контексту аналізу. По-перше, ВПО – це соціальна група або спільнота людей, об'єднана спільною обставиною: вимушене переміщення всередині країни через війну. В цьому разі ВПО є об'єкт соціальної політики. В іншому аспекті ВПО може бути розглянуто як соціальний інститут. В такому разі ВПО є об'єктом унормування його функціонування та відносин з соціальним оточенням та державою.

Мета статті – теоретичний аналіз особливостей місця ВПО у соціальній структурі суспільства як специфічної соціальної групи та як соціального інституту нового типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічні дослідження проблем ВПО активно здійснює Київський міжнародний інститут соціології, який регулярно представляє результати своїх досліджень [2]. Дослідження різних аспектів життєдіяльності ВПО здійснюють львівські соціологи Н. Коваліско та С. Бубняк [3, с. 127–131]. Проблематику ВПО досліджує Національний інститут стратегічних досліджень [4]. В Одесі Андрій Крупник здійснив дослідження: «Інституалізація процесів адаптації ВПО у громадах через місцеву демократію» [5]. Вивчають проблеми ВПО різні групи дослідників за замовленням Мінсоцполітики [6] та інших українських та міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо особливості інституалізації ВПО. Можна стверджувати, що ВПО формують унікальний військовий соціальний інститут, який відтворює регулятивний, нормативний і культурно-когнітивний порядки та виконує системні функції адаптації, інтеграції, підтримки зразків і досягнення колективних цілей.

Як відомо, наявність інституту забезпечує декілька компонентів. Зокрема, здатність інституту упорядковувати відносини у певному секторі суспільства шляхом унормування цих відносин. Далі, наявність організаційної інфраструктури для забезпечення функціонування даного інституту. Важлива також наявність цінностей та культурних зразків для задоволення певних суспільних потреб. Всі ці компоненти притаманні інституції ВПО. В цілому, певний інститут забезпечує задоволення відповідних соціальних потреб та функцій.

В теоретичному плані розгляд ВПО як соціального інституту спирається на вчення Г. Спенсера та інших класиків соціології, а також на деякі тези неінституціонального аналізу.

Специфіка ВПО як соціального інституту полягає в тому, що воно починає функціонувати як інститут при взаємодії з державою, місцевою владою, соціальним оточенням. Розуміння інституту як механізму упорядкування соціальної взаємодії дає підстави розглядати ВПО як

соціальний інститут, адже саме під час взаємодією с державою відбувається упорядкування цих відносин. Держава створила потужну сукупність законів, постанов та інших нормативних актів, щоб взаємодія ВПО з соціальним оточенням була достатньою мірою упорядкована та були за можливостями враховані інтереси ВПО.

Герерт Спенсер, засновник теорії соціального інституту, вважав, що інститути забезпечують стабільність і координацію діяльності людей. Соціальні інститути є результатом пристосування суспільства до змін у середовищі і виконують певні функції, що необхідні для життєдіяльності суспільства. Функціональна роль інститутів полягає в тому, що вони задовольняють певні потреби суспільства. Ще одна властивість соціальних інститутів, яку Г. Спенсер вважав необхідною для під стабільності суспільства, це те, що соціальні інститути тісно пов'язані між собою, зміни в одному впливають на інші [7, с. 471–472, 568]. ВПО повністю відповідає вимогам до соціального інституту, що висував Г. Спенсер, але за умов, коли ми розглядаємо цей інститут не ізольовано, а в процесі і під час взаємодією з державою та соціальним оточенням.

Емпірична база розгляду нами ВПО як соціального інституту включає правовий корпус воєнного часу (14 законів, 32 постанови КМУ, регіональні програми), вторинні дані соціологічних опитувань та дані власних опитувань та інтерв'ю.

ВПО можуть стати об'єктом інституалізації, якщо: формується нормативно-правова база (закони, програми підтримки); виникають організації та структури, які системно працюють із ВПО (міністерства, фонди, НУО); виробляються стійкі практики допомоги та інтеграції (соцвиплати, освітні програми, житлові політики); формується колективна ідентичність ВПО, здатна впливати на політику. В теперішній час у 2025 році можна стверджувати, що в цілому виконані всі перелічені умови інституалізації ВПО.

Від перших днів російського вторгнення держава опинилася перед безпрецедентним викликом: організувати швидку логістику житла, продовольства та медичної допомоги для мільйонів людей, що втратили дім, роботу й соціальні зв'язки. У березні 2022р. Кабінет Міністрів ухвалив постанови № 332 [8] та № 457 [9], які зафіксували правовий статус ВПО й запровадили одноразові виплати без розгорнутої процедури. Ці документи, підготовлені у режимі надзвичайного стану, мали фрагментарний характер, однак виконували функцію мінімальної правової «рамки безпеки»: кожен громадянин, зареєстрований у реєстрі, отримував підтвердження права на підтримку.

Для неоінституціонального аналізу це приклад ситуації, коли регулятивний компонент намічає контур майбутнього порядку, але вже стримує хаос. Паралельно з екстремними урядовими рішеннями розгортався стихійний процес самоорганізації переміщених. У квітні–травні 2022р. з'явилися перші волонтерські склади, керовані самими

ВПО. Соціальні мережі Telegram і Facebook стали платформою, де люди координували допомогу. На цьому етапі зародився нормативний компонент: попри відсутність офіційних стандартів, користувачі виробляли спільні правила. Таким чином, цінності взаємодопомоги утворили першу нормативну кристалізацію ще до офіційного закріплення.

В 2023р. держава перейшла до фази гібридного регулювання. Постанова №709 «Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб» від 11 липня 2023 р. [10] визначила процедуру щомісячних виплат. В інституційному вимірі йдеться про трансформацію регулятивного компонента: колишня санкційна швидкість змінилася процедурною ясністю. Ці рішення увели у гру логіку формальної відповідальності: переселені мусили підтверджувати місце проживання, а державні органи – забезпечувати своєчасні виплати та звітність.

Гібридна фаза характеризувалася не лише зміцненням формальних правил. У 14 обласних центрах було створено консультативні ради ВПО при місцевих радах. Сам факт представництва переміщених у механізмі прийняття рішень формалізував їхній перехід від пасивних отримувачів до співтворців політики. Опитування зафіксувало, що 50% ВПО беруть участь у житті приймаючої громади, а 23% впевнені, що мають вплив на ухвалення рішень у громадах в яких проживають [2]. Відбувається зрушення від ідентичності «тимчасовий біженець» до ідентичності «співгромадянин із новими правами».

Наступна стабілізаційна фаза розпочалася із Постанови КМУ №856 від 02.08.2022 р. [11], які закріпили за ВПО право на пільгову іпотеку та соціальне житло. Регулятивний компонент отримав завершений контур: тепер правила охоплювали не лише виплати, а і жіночі квоти в міських радах ВПО, процедури реєстрації втрат житла й механізми репарацій. Згодом приймаюча громада почала сприймати ВПО як економічний ресурс, а не бюджетний тягар.

Регулятивний і культурно когнітивний компоненти з самого початку розвивалися синхронно, не допускаючи кричущих дисонансів.

Попри успіхи, існують ризики. Швидке розростання організаційного поля ВПО створює проблему регулятивного подвійництва, коли кілька громадських організацій дублюють функції, в тому числі з державою, конкурують за донорські кошти й дезорієнтують бенефіціарів. Потрібен баланс між мережевою гнучкістю та інституційною координацією. Інший ризик – «ефект кристалізації статусу»: наразі прояви цього можна побачити у ситуаціях, коли ВПО починають асоціюватися з пільгами та квотами, що призводить до невдоволення серед місцевого населення, що в свою чергу послабляє інтегративний потенціал.

В іншому аспекті внутрішньо переміщені особи перестали бути тимчасово вразливою групою та фактично сформували окрему соціальну групу у трансформованій соціальній структурі українського суспільства. Соціальний група ВПО визначається як соціальний

суб'єкт з власними колективними інтересами та потребами, специфічним полем соціальних відносин, особливим способом життя, що має ознаки прекаріату [12].

Дослідження спирається на офіційну статистику, власне емпіричне дослідження переміщених домогосподарств, де зафіксовано зміни в доходах, зайнятості та умовах проживання. Проведено інтерв'ю з акцентом на аспектах втрати та відновлення ресурсів життєдіяльності, а також наявності горизонтальних мереж солідарності.

Емпіричну основу дослідження становлять дані опитування ВПО, проведені у 2024 та 2025 року в Запорізькій та Сумській областях. Метод збору інформації включав онлайн анкетування та структуровані опитування респондентів.. Вибірка випадкова, загальний об'єм становить 720 особи. За результатами опитування, більшість респондентів становлять жінки – 76,2%. На риси прекаріату у ВПО вказують такі дані. Фінансове становище є однією з найбільш гострих потреб, актуальні проблем, пов'язані із зайнятістю та економічною адаптацією. Найбільшими викликами для внутрішньо переміщених осіб є оплата комунальних послуг (66,6%), харчування (46,5%), а також гроші на оренду житла (42,8%) та ліки (41,9%). 32,4% респондентів не працюють і не планують шукати роботу. У 24,7% респондентів є офіційне місце роботи, ще 11,6% працюють неофіційно.

Результати засвідчують, що ВПО характеризуються комбінацією економічної уразливості, горизонтальних мереж солідарності, що відрізняє їх від традиційних стратифікаційних груп і наближає до феномену прекаріату.

Внутрішнє переміщення унаслідок війни 2022–2025 рр. є не лише гуманітарною кризою. Воно запустило масштабні процеси соціально-економічної та культурної перебудови. З огляду на чисельність і тривалість переміщення, ВПО дедалі більше нагадують стабільний соціальний прошарок, а не перехідну демографічну групу.

Визначення ВПО у якості соціальної групи потребує певних методологічних засад. Вочевидь марксистська теорія класу не може бути тут повністю використана, адже вона виходить зі специфіки міста класу в виробничих відносинах. ВПО виходить за межі подібних критеріїв. Але ідея щодо того, що клас має спільний інтерес та класи відрізняються за їх інтересами може бути нагодою для визначення ВПО як соціальної групи. Вочевидь, переміщені особи мають спільний інтерес та мають інші спільні ознаки, головною з яких позначено їх офіційною номінацією – ВПО. Подібно до того, як робітники відрізняються від капіталістів ставленням до власності, бідні відрізняються від багатих рівнем доходу, слід визначити принцип (критерій) диференціації, за яким визначається місце ВПО у соціальній структурі суспільства. На наш погляд, тут слід використати систему принципів диференціації. По-перше, це принцип територіальної мобільності. ВПО займають своє місце у соціальній структурі не на підставі власності чи доходу,

а на підставі відсутності постійного місця проживання, їх релокаційного статусу. По-друге, це принцип правового статусу, адже у переміщених відсутній (значно обмежений) доступ до повних громадянських, політичних та соціальних прав. По-третє, принцип ступеню соціального включення (інклюзії). Адже, переміщені особи перебувають у статусі тимчасового/маргінального включення в суспільство, що приймає.

Соціальними суб'єктами, між якими виникають протиріччя, є переміщені особи та стає населення регіону, що приймає. В даному разі маються на увазі не обов'язково конкретні особи, а вся сукупність інституцій, що забезпечують умови проживання жителів регіону. Предметом соціальних протиріч є доступ до дефіцитних ресурсів життя-забезпечення. Засобом розв'язання цих протиріч є правова база ВПО, моральні зобов'язання та соціальна відповідальність місцевого населення та відповідних інституцій у часи спільного лиха війни.

Для виокремлення ВПО як соціальної групи не може бути використана теорія соціальної стратифікації, де критеріями диференціації виступають рівень доходу, освіта, престиж роду занять. Іноді додається ще критерій рівня доступу до влади. ВПО з цієї позиції виглядає як соціальна група, що не має влади, має маргінальний соціальний статус та низький рівень доходів. Теорія стратифікації в нагоді тим, що клас визначається не одним критерієм, а їх сукупністю. ВПО як соціальна група теж потребує для свого визначення системи критеріїв диференціації.

Адекватним методологічним підходом є розглядання ВПО з позицій феномену прекаріату. Цей концепт був запропонований і докладно розглянутий Г. Стендінгом [13, с. 10–21].

Згідно словарного визначення, «Прекаріат (англ. *precarious* – ненадійність, лат. *precarium* – непевність) – соціальна група, що об'єднує індивідів з різних соціальних верств суспільства, які тривалий час перебувають у стані екзистенційної непевності. Це становище зумовлене балансуванням на межі бідності, нестачею ресурсів матеріальних для задоволення споживчих запитів, відсутністю стабільної високооплачуваної та престижної роботи за здобутою спеціальністю, загрозою її втрати, невизначеність життєвих перспектив» [14]

Людям прекаріату, за Г. Стендінгом, притаманні чотири основні відчуття: постійне невдоволення своїм становищем і життям загалом; анонія, втрата орієнтирів у повсякденному існуванні; неспокій і відчуження від соціуму. Відсутність постійного прибутку чи стабільного заробітку робить їхнє становище хронічно непевним [13, с. 33–37].

Вочевидь, всі ознаки прекаріату притаманні внутрішньо переміщеним особам в Україні.

Може бути до нагоди також теорія соціального поля та капіталу П. Бурдьє. Згідно Бурдьє класова приналежність є наслідком позиції у соціальному полі [15, с. 241–248]. З огляду на це, ВПО слід

аналізувати не лише крізь втрату матеріальних активів, а й крізь зміну позиції у соціальному полі. Більшість ВПО втратили житло, землю або бізнес. Середній обсяг особистих заощаджень значно скоротився. Це свідчать про різку декапіталізацію й перехід у стан економічної залежності від волонтерської чи державної допомоги.

Потенціалом відновлення та подолання ексклюзії ВПО є культурний капітал. В інтерв'ю респонденти наголошують, що освіта й цифрові навички допомагають їм освоювати дистанційну роботу та нові професії, зокрема в IT-та гуманітарному секторах [12]. Проте дискримінаційні практики та брак соціальних контактів обмежують конвертацію культурного капіталу в економічні ресурси. З огляду на втрату формальних зв'язків ВПО активно використовує та формує соціальний капітал, горизонтальні мережі, створюють волонтерські спільноти. Існують численні зв'язки ВПО у фейсбуці, телеграмі та вайбері. Наприклад, «Переселенці у Львові», «Допомога ВПО», вайбер групи. Існують також спеціалізовані платформи та сервіси для ВПО. Мережі солідарності забезпечують соціальний капітал, що компенсує нестачу інституційної підтримки.

У ВПО є потенціал формування політичної суб'єктності у галузі соціальної політики [16, с. 314–321].

Український випадок демонструє модель згідно якої ВПО масово залучені до програм допомоги, але водночас формують ініціативи взаємодопоміжки, що створює базу для формування соціальної суб'єктності. Цифрова інфраструктура та спільноти громадянського суспільства також сприяють формуванню власної суб'єктності у ВПО.

Визнання ВПО як соціальної групи має практичні аспекти для державної політики. Необхідно переходити від короткострокових програм допомоги до структурних рішень: запускати програми допомоги з отримання житла, створювати механізми кредитування бізнесів ВПО, передбачати квоти на участь у місцевому самоврядуванні, а також забезпечувати доступ до перекваліфікації та психосоціальної підтримки. Репараційна політика має враховувати не лише відшкодування фізичних втрат, а й інвестиції в соціальний капітал, який ВПО вибудували під час війни.

Висновки. Внутрішньо переміщені особи в Україні сформували ознаки нової класової формації. Комбінація втрати економічного капіталу, утримання високого культурного потенціалу, швидкого відновлення соціального капіталу через горизонтальні мережі та стрімкого зростання символічної і політичної суб'єктності робить ВПО окремим стійким елементом соціальної структури. Ця соціальна група, позбавлена традиційних засобів виробництва, проте збагачена новими цифровими та солідарними ресурсами, модифікує соціальну структуру українського суспільства і формує запит на нову соціальну угоду між державою, бізнесом і громадянським сектором. Виникнення соціальної групи ВПО створює нові виклики української соціальної політики,

підвищуючи вимоги до інклюзивної житлової, трудової та репараційної політик.

Одночасно ВПО у якості соціального інституту – це формація нового типу, де функції держави, ринку та громадянського суспільства переплетені у гібридну синергію. Спільнота ВПО актуалізується як соціальний інститут лише у взаємодії з державою та ширшим соціальним оточенням: у межах внутрішньої кооперації вона лише частково репрезентує інституційні риси, але повною мірою набуває їх саме в режимі взаємодії з публічною владою.

Значне місце в інституалізації ВПО посідають економічні і гуманітарні ресурси, ефект горизонтальних мереж. Інститут ВПО стає ключовим провідником суспільної стійкості й впливає на формування післявоєнного соціального контракту України.

Таким чином, подвійна природа ВПО як соціального класу та соціального інституту збагатила соціальну структуру українського суспільства, спричинила її ускладнення. Розуміння глибинної природи ВПО дозволить більш усвідомлено будувати соціальну політику стосовно цієї соціальної формації.

Список використаної літератури

1. Міністерство соціальної політики України. Внутрішньо переміщені особи [Електронний ресурс]. URL: <https://old.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 30.09.2025).
2. Київський міжнародний інститут соціології. Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб та ін. : пресреліз від 21.01.2025 [Електронний ресурс]. URL: <https://kiis.com.ua/?cat=reports&id=1469&lang=ukr> (дата звернення: 30.09.2025).
3. Коваліско Н. В., Бубняк С. М. Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 295 с.
4. Національний інститут стратегічних досліджень. Ключові засади державної політики у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : аналітична записка [Електронний ресурс]. 03.11.2016. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/klyuchovi-zasadi-derzhavnoi-politiki-u-sferi-zabezpechennya-prav-i-svobod> (дата звернення: 30.09.2025).
5. Одеський інститут соціальних технологій. Адаптація та інтеграція ВПО через їх творчу, професійну і громадську реалізацію – враження від конференції [Електронний ресурс] // Одеський інститут соціальних технологій. 25.04.2024. URL: <https://oistkp.blogspot.com/2024/04/blog-post.html> (дата звернення: 30.09.2025).
6. Міністерство соціальної політики України. Мінсоцполітики розробило новий інструмент підтримки ВПО – субсидію на оренду житла : новина від 15.03.2024 (із посиланням на дослідження CEDOS, виконане на замовлення Мінсоцполітики) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/minsotspolityky-rozroblylo-novyy-instrument-pidtrymky-vpo-subsydiyu-na-orendu-zhytla> (дата звернення: 30.09.2025).

7. Spencer H. The Principles of Sociology. Vol. 1. London : Williams and Norgate, 1877. 704 p. [Електронний ресурс]. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/spencer-the-principles-of-sociology-vol-1-1898> (дата звернення: 30.09.2025).

8. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/332-2022-%D0%BF> (дата звернення: 30.09.2025).

9. Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.04.2022 № 457 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/457-2022-%D0%BF> (дата звернення: 30.09.2025).

10. Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2023 № 709 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/709-2023-%D0%BF> (дата звернення: 02.10.2025).

11. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України : Постанова Кабінету Міністрів України; Умови від 02.08.2022 № 856 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/856-2022-%D0%BF> (дата звернення: 02.10.2025).

12. Шевченко О. О. Прекаріат як явище інформаційно-мережевої економіки [Електронний ресурс]. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f8d33d8f-5862-47e3-889c-2a08de41d89c/content> (дата звернення: 07.08.2025).

13. Standing G. The Precariat: the New Dangerous Class. London ; New York : Bloomsbury, 2014. xi, 336 p.

14. Долганов П. С. Прекаріат [Електронний ресурс] // Велика українська енциклопедія. – URL: <https://vuc.gov.ua/Прекариат> (дата звернення: 07.08.2025).

15. Бурдье П. Форми капіталу // Соціологія: хрестоматія. Київ : Ваклер, 2024. С. 241–258.

16. Синюченко А. Політичний потенціал прекаріату: передумови формування та можливості реалізації // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. 2022. Вип. 43. С. 314–321.

Khrustaliyov F. S. The place of IDPs in the social structure of Ukrainian society

The article is devoted to a theoretical analysis of the peculiarities of the place of IDPs in the social structure of society as a specific social group and as a new type of social institution. It is argued that IDPs can be considered in two aspects depending on the context of the analysis. First, IDPs are a social group or community of people united by a common circumstance: forced displacement within the country due to war. In this case, IDPs are the object of social policy. In another aspect, IDPs can be considered as a social institution. In this case, IDPs are the object of normalizing their functioning and relations with the social environment and the state.

Internally displaced persons in Ukraine have formed signs of a new class formation. The combination of loss of economic capital, maintenance of high cultural potential, rapid restoration of social capital through horizontal networks and rapid growth of symbolic and political subjectivity makes IDPs a separate stable element of the social structure. This social group, deprived of traditional means of production, but enriched with new digital and solidarity resources, modifies the social structure of Ukrainian society and forms a demand for a new social agreement between the state, business and the civil sector. The emergence of the IDP social group creates new challenges for Ukrainian social policy, increasing the requirements for inclusive housing, labour and reparation policies.

At the same time, IDPs as a social institution are a new type of formation, where the functions of the state, market and civil society are intertwined in a hybrid synergy. The IDP community is actualized as a social institution only in interaction with the state and the wider social environment: within the framework of internal cooperation, it only partially represents institutional features, but it fully acquires them precisely in the mode of interaction with public authorities.

The dual nature of IDPs as a social class and a social institution has enriched the social structure of Ukrainian society, causing its complication.

Key words: IDPs, war in Ukraine, social group, social institution, stages of institutionalization, social differentiation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 108

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 31.12.2025 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,56. Наклад 300. Замовлення № 0126/019.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.